

KERESZTÉNY MAGVETŐ

AZ UNITÁRIUS IRODALMI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

SZERKESZTI:
VÁRI ALBERT

Handwritten signature: Vári Albert

TARTALOM:

	Lap
<i>Dr. Boros György</i> : Channing	65
<i>Kovács Lajos</i> : Channing emlékezete	71
<i>Dr. Gál Kelemen</i> : Brassai nyelvtudományi munkássága	81
<i>Lőfi Ödön</i> : Adatok a bölöni unitárius egyházközség történetéhez	103
<i>Németh István</i> : A pap társadalmi értéke	114
Irodalom	116
Különfélék	117

LXII. ÉVF.

1930. MÁRC.—ÁPR.

2. FÜZET

KERESZTÉNY MAGVETŐ

megjelenik minden két hónapban egyszer, legkevesebb
3 ív tartalommal.

FŐMUNKATÁRSÁK:

BENCZÉDI PÁL, KAUNTZNÉ ENGEL ELLA, KELEMEN
LAJOS, KERESZTESI DÉNES, KOVÁCS LAJOS,
LŐFI ÖDÖN, PÉTER LAJOS ÉS
DR. VARGA BÉLA.

A KERESZTÉNY MAGVETŐ a szabadelvű kereszténység szolgálatában áll. Célja: a tiszta keresztény theizmus magasztos eszméit a jelen kor különböző gondolatáramlatai közt fenntartani s emellett szolgálni azoknak az érdekeknek is, melyek az egyház s különösen az unitárius és más szabadelvű egyházak életére történelmi vagy gyakorlati szempontból vonatkoznak.

Evégre közöl hittani, bölcséleti és történelmi tanulmányokat, értekezéseket, szépirodalmi munkákat s másnemű dolgozatokat s azonkívül az oktatás- és nevelésügynek is tért szentel; az egyházi és oktatásügyi nevezetesebb mozgalmakat figyelemmel kíséri.

A lap szellemi részét illető minden közlemény Vári Albert tanár címére küldendő. (Cluj-Kolozsvár, Unitárius Kollégium.)

Előfizetési ára egész évre: 300 lej. Pártoló-díj egész évre: 350 lej, mely összeg Hadházy Sándor egyházi pénztárnok, az U. I. T. pénztárnoka címére küldendő (Cluj-Kolozsvár, Unitárius Kollégium). Az Unitárius Irodalmi Társaság régi alapító tagjai 250 leiért kapják a folyóiratot. Új alapítóknak, akik 4000 leit fizetnek, díjmentesen küldjük.

Channing.*

Fél esztendő kis körzetében ismét emlékünnepet tartunk. November 10-én áldoztunk Dávid Ferenc szellemének, ma április 6-án a nagy amerikai apostolnak, Channing Ellery Vilmosnak gyújtunk régi fénynél új szövétneket. Első tekintetre a véletlen játéka. Valóban pedig egy nagy lélektani törvényszerűség kibontakozása. Ha csak az örök igazság öltene testet, hogy a mi szent, nem szenvedhet rothadást, kevésbbé volna meggható, de ránk nézve, annál több. Bizonyosság amellet, hogy hitelődünk Dávid F. olyan isteni sugallat tolmácsa volt, amely más légkörben, más emberi nemzetiség fiának is ugyanúgy, bár tisztultabb formában jelentkezett.

Háromszáz esztendő választja el Dávidot Channingtől s mégis a kettő egy lélek. Egyik úgy, mint a másik az isteni lélek-akarát exponense. Mindenik ugyan azon egy cél szolgálatában áll: Istennek megközelítése, Istennek az emberhez közelebb hozása.

Dávid a XVI-ik száz lelkét viszi át saját lelke tisztító tüzén, Channing a XVIII-ik évszáz revolució filozófiáját, az evangelium isteni kijelentésével újra keresztelve, az embert és Jézust kibékíti.

Nyilvánvaló igazságot mond a hitesezmék történetének írója: „minden nagy vallástaniító ugyanahhoz az egy családhoz tartozik.“ (Beard.) De az is bizonyos, hogy mindenik a miszticizmus légkörében találja otthon magát. A miszticizmus olyan egyéni, olyan személyi hatást gyakorol rá, hogy szemtől-szemben érezi magát Istenével s nicsen szüksége közbenjáróra, szent-eszközre, sem papra. A protestantizmus szubjektív elve így érvényesül benne és általa. Ő ugyanazzal az egy nagy lélekkel, Istennel áll szemben. Vele, benne, vagy általa él, ha nem is éri célját, boldogan ajánlja lelkét vissza Istenének.

* Elnöki megnyitó a Dávid Ferenc-Egyletnek 1930 április 6-án Kolozsvárt tartott Channing-ünnepélyen.

Dávid F. hiszi és hirdeti: ha az Istennek lelke minket megszállna, teljességgel újonnan születnénk, de kétség nélkül nem jutnánk azonnal a hit minden cikkelyének igaz értelmére, de mivel, hogy a hit Istennek ajándéka, ő adja, kinek amennyit akar adni.

Channing tanítja: Istennek, az égi atyának hozzánk való viszonya oly bensőséges, oly gyöngéd, hogy azt mi fel nem foghatjuk. Nincs szó, amely kifejezhetné azt az élő viszonyt, amely a teremtő és a teremtmény között van. Ő hatja át egész lényemet. Csak általa gondolkozom és beszélek. Csak az isteni hatás alatt tudok eljutni a tökéletességhez, mert Isten írta lelkembe mindazokat a tehetségeket, melyek által Isten gyermeke vagyok.

Dávid is, mint Channing az egyházi hagyományok kegyetlen rabságából akarta kiszabadítani a lelkeket. Mindenik arról volt meggyőződve, hogy Isten akaratát teljesíti.

Channing törekvése az volt, hogy az embert öntudatra, hittudatra és istentudatra, erkölcsi értéke fölismerésére segítse. Mihelyt Dávid azt követelte, hogy Jézus úgy tiszteltesék, mint Isten legtökéletesebb emberi teremtménye, már azon az úton volt, amelyet Channing a diadalig vitt. Ez az ember értékének fölmagasztalása. Ha van valami kedves előttem, mondja Channing, az az emberi lélek szabadsága. Semmiért sem vagyok annyira legkötelezve, mint szabadságomért.

A két apostol közötti párhuzamot folytathatnám, de meghajlok a mai ünnepi alkalom parancsa előtt és Channingről jegyzek föl néhány értékes és jellemző adatot. 1780 április 7-én született, amikor Amerikában és Angliában is, alig esett szó az unitárius névről. A Dávid kora óta mindenütt visszafejlődés volt az egyházak hitéletében és felfogásában. Mind amellet is, hogy Descartes-tól Kantig, Newtontól Laplacig eljutott a világ, az egyházakban ugyanazt tanították a földről, égről, az ember eredetéről, amit azelőtt háromszáz évvel.

A háromságtan, az Ádám bűne, az előreelrendelés, az elégtételi áldozat, a Krisztus kettős-természete s az ember romlottsága tana ugyanabban az állapotban volt, amelyben Dávid Ferenc találta, mert az a keskeny kis csermely, amely az unitárius, antitrinitárius vagy szociniánus berkekben, hol felszínen, hol a haraszt alatt folydogált, inkább csak arra volt alkalmas, hogy a régi teológiai furort fölébressze s az

autodafék jogosultságát ismételtesse (az utolsó eretnek égetés 1781-ben volt).

Amerikában az anglikán egyház épp olyan hatalmat gyakorolt, amelyet Anglia a szabadságharc előtt (1780). De a vallásos élet irányítása nagyon függött attól, hogy a bevándorlók milyen hitnézeteket vittek magukkal. Anglia, Hollandia és Németország egyes hercegsége, éppen vallásos gondolkodások miatt, több olyan csoportot kényszerítettek kivándorlásra, akik alkalmatlanok voltak független és szabadelvű hitnézetük miatt. Így történt, hogy a bostoni unitárius Kings Chapel már a XVII-ik százban megszerveződött s új irányú hitét végig megőrizte. De Channingnek nem kedvezett a szerencse, mert bár atyja tánult ember, kongresszusi tag volt, kereskedést folytatott s gyermekei nevelésére kevés gondot fordíthatott. Amúgy is Channing 12-ik évében meghalt. Egyszer az apa a fiával egy híresnek mondott papot hallgatott meg. A szónok az ember szörnyű sorsát, reménytelen állapotát rajzolta s kijelentette, hogy csak az isteni kegyelem, a szünetlen imádkozás mentheti meg. A fiú lelke össze volt törve, izgatott volt és szeretett volna magyarázatot hallani atyjától. A templomból kimenve kocsira ültek, haza hajtottak, atyja, csizmáját lehúзва, a tűzhely elébe ült s nyugodtan olvasni kezdett. Vilmos nem tudott szóhoz jutni. Csak annyit jegyzett meg a templom előtt, hogy apja egy ismerősnek így szólt: „Ez már egészséges tanítás.“ De ahelyett, hogy a fiú megnyugodott volna, lelkében fölháborodva látta, hogy amit a pap mondott az az apjának nem jelentett semmit, tehát nem is lehet igaz.

Channing ilyen lelki benyomások alatt kezdett foglalkozni a vallással. Ily folytatta az egyetemi élet végéig. Tanuló társai között a legnagyobb tiszteletnek örvendett, anélkül, hogy irigye lett volna, holott a pályadíjakat mind elvitte előlük. Olyan kiváló írói és szónoki tehetsége volt, hogy mindenki az ügyvédi vagy bírói pályára szánta. „Azt gondolom, szólt Channing, hogy a hasznosság és a tisztesség pályája, a papi pálya.“

„A francia forradalom dühöngött, a frivol és erkölcstelen élet szelleme Franciaországból áramlott át az Oceánon s ez engemet — írja egy barátjának — arra indított, hogy kezdjem komolyan tanulmányozni a kereszténység lényegét és ismertető jeleit.“

„Rájöttem, hogy mire vagyok teremtve. Ez a tudat azóta állandóan gyarapodott bennem. Átláttam, hogy az isteni gondviselés engem arra jelölt ki, hogy korom jellemét és szellemét irányítsam.“ 18 éves korában végezte az egyetemet Chambridgeben s onnan egyenesen haza ment Newportba az anyjához. Ekkor kezdődött az igazi előkészület. Később azt írta: a haladás vágya lett uralkodó fölöttem. A cél már tiszta volt, az út hosszú és göröngyös. Termete kicsiny, jelentéktelen, egészsége gyenge, csak lelke erős és legyőzhetetlen. Mindennel szembe száll a mi erkölcsi felfogásával ellenkezik. A háborút, a hadvezetőket, a Napoleonokat már ifjú korában súlyosan elítéli, később pedig olyan hatalmas beszédben tör ki a háború ellen, amely megrázza nemcsak a templom, hanem a felolvasó terem kárpitját is.

Az egyházi tanokat ismeri, a teológiát áttanulmányozta, de egyikkel sem elégszik meg. Eredeti és önálló akar lenni. Vissza megy a bibliához (éppen amint Dávid F.). Húsz éves korában az egyetemi városba: Cambridgeba költözik. Itt első alkalma nyílik prédikálásra. A pap azt kérdezte: „Hiszi-e, hogy Isten a bűn szerzője? „Az ifjú zavarban volt, mert akkor még a Kálvinizmus karjai között érezte magát annál inkább, mert gyenge egészsége miatt, bizonyos mély sötétség borongott lelki szemei előtt. Csak a trinitás tanával volt tisztában, mint tarthatatlannal. 22 éves korában a Federal Street papjává választották s ezzel megnyílt útja a dicsőség magaslata felé. A szabadelvű protestánsok társaságához tartotta magát, de fokozatosan rájött, hogy legtöbbje ellensége a haladásnak és a szabadgondolkozásnak. Ő is mint Dávid Ferenc, majdnem 40 éves volt, midőn kibontotta reform lobogóját egy papi beiktatáson Baltimore-ban. Egyenesen és nyíltan unitáriusnak vallotta magát. A háromságtant, mint értelmetlent már régen mellőzte. Krisztus kettős természetét zürzavarnak mondja, Isten igazsága örök és változhatatlan, tehát nem kell tőle kegyelmet, hanem atyai jóságot várni. Őt nem kell engesztelő áldozatokkal ostromolni, s aki üdvözülni akar, éljen lélekben és erkölcsben tiszta életet.

Amily bátorsággal eltörte a hagyományok láncát, úgy dolgozott a rabszolgaság ellen, mert minden ember egyenlő. Az ember legyen ura önmagának testben és lélekben.

Aki megakarja tudni hol és mikor kezdődött a munkás-

osztályok emelése, aki ismerni akarja az önmívelés lehetőségeit és föltételeit, forduljon a magyar irodalom határtalan becsű könyveihöz, a Channing Ellery Vilmos gyönyörű öt kötetéhez.

Ifjú tanulói korom izgalma vesz erőt rajtam most annyi esztendő után is, ha Channinget olvasom akár eredetiben, akár fordításban és megértem azt a lelkesedést, mellyel a mult száz 70—80-as éveiben olvasták és használták Channinget a magyar protestáns sőt, talán szövege nélkül, de eszméiben bizonytal, még katolikus szószékeken is. Bezáróul átadom a szót annak, ki számtalanszor hallgatta. Kortársa, a másik nagy unitárius apostol, Parker nemcsak tisztelője, bámulója, hanem bírója is; a szónok Channinget jellemezve így szól: „mint nyilvános szónok, első tekintetre nem sokat ígért, nem látszott rajta a nagy ember. A teste gyenge, szokatlanul kicsi, a hangja nem erős, de komoly, vonzó és tiszta. Milyen törekeny! De figyeld közelebbről, s úgy látod, mintha lelke alig volna testbe öltöztetve, annyira, hogy megfelelkezel a testi emberről.

Egyszerűen kezdett beszédéhez, megmondotta mi a tárgya, rámutatott fontosságára. Egy pillanat alatt áttekintette az egészet, azután kijelölte a tervet s mint ahogy a szántó a megmívelésre kijelölt földön, sorról sorra végig ment rajta.

Egyszerűen, nyugodtan kezdette, s azután emelkedett fölebb, fölebb. A lelke és a hite annyira átjárta a hallgatóságot, hogy lélekzetöket elfojtva, átszellemlülve, kiemelkedtek önmagukból. Elfeleadték, hogy gyenge, gyarló emberek, hogy saját testök, lelkök van, annyira beleolvadtak a szónok lelkébe, annyira eggyé lett érzésük az övével.

Boston soha nem hallott olyan beszédeket, nem imádkozott olyan imádságokat! A szavai úgy behatoltak az emberekbe, ahogy tavasszal a nap sugarai a fűbe és a virágba!

Channing nevét hangoztatta magasság és mélység. Mindenki róla beszélt, mindenki hallgatta és hallotta a bostoni szónok dicsőségét és dicséretét, csak egyedül ő nem. Nem olvasta el sem az elismerést, sem a bírálatot. Nem vette tudomásul, hogy hatása alatt 120 gyülekezet lett unitárius.“

Ezeket mondja Parker. Egy amerikai utazó, az európai kontinensről írva azt mondja 1836-ban: „a Channing neve jóval híresebb, hogysem gondoltam, s majdnem olyan, mint

a Washington Irving neve, de sokkal felsőbb értelemben. 1838-ban az európai hangadó férfiak a legjobb élő angol írónak és szónoknak mondták s Turgenev is bámulói közé tartozott.

Parker mondja: „Channinget a tömeg soha sem vette a vállára, de ő magával ragadta a legjobbak elméjét és szívét és sokkal nagyobb hatást gyakorolt a nemzet jellemére és boldogulására, mint a leghíresebb államférfi . . . A Channing hatása még akkor is tartani fog, amikor könyveit nem fogják olvasni s a neve el lesz feledve . . .“

Boldog minden ember, aki vele időzik egy-egy órát, mert Channing olyan közel viszi Jézushoz, hogy vele együtt gyönyörködik a tiszta lelkek országában, Isten országában.

Dr. Boros György.

Channing emlékezete.

Utóbbi időben, különösen az erdélyi magyarságnak nem egyszer nyílt alkalma arra, hogy rég letűnt nagy idők és nagy emberek emlékét felidézze.

Dávid Ferencnek a hitszabadság küzdelmében megdőlt lelke, megújító hatással, még itt lebeg közöttünk, hogy az igaz hitben kitartásra ösztönözzön. Bethlen Gábornak politikai nagysága és okossága még érezteti hatását s összetartásra és a vallás megbecsülésére int, — hogy csak a legfrissebb mozzanatokat említsük.

Ez alkalommal Erdély földjéről kissé messzebb nézünk s egy oly férfúnak az emlékét és eszméit elevenítjük meg, aki szabad szellemével és tisztult gondolkozásával, mély vallásosságával és krisztusi lelkületével, úgy az unitárizmus világtörténetében, mint az emberi kultúra fejlődésében egyik legkiválóbb helyet foglalja el.

Ez az ember: Channing Ellery Vilmos, Amerika szabad és felvilágosult népének egyik legnagyobb fia, az amerikai unitárizmus hallhatatlan apostola.

E napokban van születése 150. évfordulója. Dávid Ferenc vértanúsága után 200 esztendővel jelenik meg, hogy az Erdély földjén csaknem elnémított s azután is nehéz gyötrelmekkel kínzott szabad vallásos eszméknek, a krisztusi kereszténységnek unitárius szellemenben, Amerika új földjén, prófétai hirdetője legyen.

Midőn lelke szárnyait bontogatni kezdte korának emberei úgy néztek reá, mint valami új üstökésre a szellemi világban.

Születése és ifjúsága arra az időre esik, amikor már Európa földjén is feltarthatatlan erővel lobogott végig a szabadság szelleme. Amerikában a rabszolgaság felszabadítása nagy erővel folyt. A magyar unitárizmus ébredése és újjászületése, több százados nehéz nyomás után egybeesik az amerikai unitárizmus nekilendülésével és megerősödésével, melytől Channing neve elválaszthatatlan.

Ki tudná megmondani, hogy a szabadság szellemével telí-

tett levegő mily mértékben fejlesztette és alakította ama kor nagyjainak lelkét, gondolkozását, tudását, meggyőződését, az egész világon? A történelem azt tanítja, hogy a szabadság vágya nehéz szolgaság után hihetetlen erővel kél új életre s a fénylő világosság rendesen nagy sötétség után lobog fel. Az igazán nagy embereket is többnyire az elnyomatás érzete s a szabadság bilincseket összetörő vágya termeli ki.

Ez a szabadságvágy sokszor évszázadokon vagy éppen évezredekken át zajtalanul forrong a nemzedékek lelke mélyén, míg aztán az idő teljességében kitör s létrehozza a nemzeti, polgári vagy vallásos szabadságot.

A Channing ifjú lelke az amerikai unitarizmus szinte még csak pislogó fényénél az ortodox vallásos felfogással vív nehéz harcot, mikor az egész világon a szabadabb szellem kezd uralomra jutni. A kálvinizmus merev hitelvei s a katolicizmus élettelen ceremóniái között biztosan fejlődik benne a veleszületett lelki szabadság. A szentháromság és predesztináció, krisztusi elégtétel és megváltás tana annyira idegenek maradnak lelkétől, hogy amint maga mondja, lelkében sohasem volt trinitárius. Csoda-e, ha férfias jellemével, tudásvágyával és szabad meggyőződésével összhangban természet-szerűleg és önként fejlődött ki benne a teljes lelki szabadságot biztosító unitárius gondolkozás?

Nem mondjuk, hogy Jézus tiszta szellemének ismerete mellett is csak unitáriussá fejlődhetik a lélek. Ennek ellene mondana az élet. Nem kérdezzük, hogy a vallásos meggyőződés kialakulásának teljes szabadsága mellett a trinitárius vagy unitárius gondolkozás fejlődik-e ki inkább? Hisz még a vallásszabadságról híres Erdély földjén sem beszélhetünk, különösen unitárius szempontból, teljes vallásszabadságról s így közvetlen ismereteink hiányzanak. Mi csak azt tudjuk, hogy a lelki szabadságot magában hordozó kereszténységben is milyen sokszor ismétlődik *a lelkeken vett erőszak* s ezzel szemben Channingben, ki lelki szabadságát öntudatosan meg tudta őrizni, milyen következetesen és ellenállhatatlanul fejlődött ki a tiszta kereszténységet feltáró unitárius szellem.

A mult azt mutatja, hogy többnyire nem a szellemi szabadság alakítja az egyén vallásos meggyőződését, hanem a születés, a családi hagyomány, az egyoldalú nevelés, a kevésbé mívelt időkből fennmaradt mesterséges dogmáknak

erőszakolt, belenevelt ereje. Számptalan példát mutat az élet, hogy kiváló szellemi képességekkel megáldott, különben szabadszellemű embereknek vallási hovatartozását nem a lelkiük mélyén élő vallásos meggyőződés szabja meg, hanem valamelyik felekezetbe való beleszületés. Ezen az alapon még ma is a legkiválóbb elmék vállalkoznak olyan hitfelfogás hirdetésére, melyet még erőszakolt okoskodással is csak nehezen tudnak maguk és mások előtt valamennyire igazolni, mégis hirdetik. Ez azt mutatja, hogy a felekezetiségben rejlő hatalom hatása alól még nagy lelkek sem mindig tudják magukat kiszakítani s az öntudatos vallásos gondolkozás útjára lépni, az egyoldalú dogmák fölé emelkedni.

Milyen más, tisztább és emelkedettebb volna az emberiség vallásos gondolkozásra; mennyivel szebb, eredményesebb, az emberi lélek nagyságához méltóbb munkát végezhetne a sok megkötött szellemű felekezetbe zárt nagy lélek, ha már születésénél fogva szabad szellemű egyházban indulhatott volna el s fejthetné ki a Channingéhez hasonló lelki szabadsággal szellemi erejét!

A felekezet szűkkörű, önző érdeke még mindig hatalmasabb formáló erő a szabad lelki életnél.

A vallás története ugyan azt mutatja, hogy egyik-másik felekezet a lelkekben többé-kevésbé elnyomottan élő szabad szellem erőteljesebb jelentkezésére bizonyos ideig út enged a haladó szellemnek és igazság erejének. De mihelyt a haladás útjára lépett vallásos szellem az előtte járó és haladottabb irányzatba ütközik, megfeszített erővel kanyarodik vissza az elhagyott ortodoxiára, nehogy történeti hagyományait veszélyeztesse, többnyire bizonyos pietésztikus színezettel is felruházva kénytelen elhatározását, hogy ezáltal újszerűséget mutasson. A visszakanyarodás hevében sokszor a protestáns klérikalizmus jellege is kísért.

A vallásos haladás útján a különböző hitfelfogások szellemi előhaladásának legtöbbször kétségtelenül az unitarizmus az ütköző pontja. Bizonyára nem minden alap nélkül mondotta közelebről is egy szellemileg mívelt és irodalmilag is tanult nem unitárius ember, hogy ha unitáriusok nem volnának, legalább is a többi protestánsok nagy része már rég unitárius volna. Az elfogulatlanul gondolkozó ember tudja, hogy milyen nagy igazság rejlik e szavakban. Ebben van az oka

annak az elzárkózási hajlandóságnak, féltékenység számba menő magatartásnak vagy éppen lekicsinylésnek, mely a közös sorsban való látszólagos együttműködés ellenére az unitáriusokkal szemben olyan sokszor jut kifejezésre. Talán azért van ez, mert rajtunk kívül is sokan tudják, hogy az unitarizmusban milyen hatalmas, törhetetlen erő van; tudják, hogy a Dávid Ferenc utódai ma is szívesen vállalnák hit dolgában a nyilvános vitatkozásokat; tudják, hogy a közvélemény szabad ítélete az unitárius gondolkozásnak szolgáltatna ma is igazságot!

Az elvitathatatlan igazságnak az erejét ismerte fel Channing is az unitarizmusban.* Ezért szegődött e hitrendszer apostolává s szerzett annak csodálatosan mély és tiszta szellemével eléggé fel nem becsülhető tekintélyt. Érezte, hogy a kereszténységet a maga valóságában, a krisztusi eszméket eredeti tisztaságukban az unitárius gondolkozás mellett lehet korlátozás nélkül és hathatósan hirdetni. Ismeri és nem titkolja kora embereinek tartózkodását vagy éppen elítélő magatartását az unitárius vallással szemben. Tudja, hogy e vallást sok szidalommal illették a múltban; a félelem bosszankodás vagy csufolódás hangján beszéltek róla; sokan szörnyű, istentelen és veszedelmes dolognak tekintik. Mégis örömmel viseli az unitárius nevet. Meg van győződve, hogy azért beszélnek ellene, mert nem ismerik vagy félreismerik. Hivatkozik a hit kérdéseivel kapcsolatban az unitárius hitfelfogás lényegére s prófétai határozottsággal jelenti ki, hogy e tant terjeszteni óhajtja. Az unitárius hitfelfogásban kincset lát, melyet éppen közös voltánál fogva nem akar magának tartani, nem is meri csak saját keblébe zárni. Isten azt mindenki számára adta. Ismertté akarja tenni minél szélesebb körben, bevinni minél több hajlékba.

Hangsúlyozza, hogy bár unitárius szellemben, de nem egy felekezet vagy testület nevében beszél, hanem minden tekintetben saját meggyőződését hirdeti. A szabad gondolkozásuak és igazságszeretők, a Jézust követők közösségéhez tartozik. Menekül az egyház szűk korlátai közül; szabad levegőn akar élni, teljes világosságban; saját szemeivel látni és

* Channing eszméinek tárgyalása magyarra fordított válogatott művei I—V. k. alapján történik. Angolból fordították az unitárius tanárok.

saját füleivel halani; az igazságot határozottan követni, ha nehéz és elhagyatott is annak útja. Hálát ad Istennek, hogy oly időben és körülmények között él, amikor kötelessége egész lelkét szabadon és egyszerűen feltárni.

Az unitárius felekezethez tartozik, de a felekezetiességet elítéli. Felekezeti jellege csak a lehetőséget adja meg neki gondolatai szabad hirdetésére, de a felekezeti szűklátókörűséget és elfogultságot teljes mértékben levetkezi magáról. Ir-tózik a gondolattól, hogy Istent egy felekezet korlátai közé szorítsa, vagy hogy egy ember jobb azért, mert egyik vagy másik felekezethez tartozik. A jónak örvendeni kell, akárhol nyilatkozik. Isten szeretetét nem sajátíthatja ki egy felekezet. A felekezetiesség elzárja magától a szabad levegőt, az údító világosságot, a szép kilátást, az egyetemes egyház égi szépségét. De azért nem ellensége a felekezeti egyháznak, amennyiben abban nem a szertartások és azok sokasága a fődolog, hanem a Krisztus szelleme. Az emberek rendesen annak az egyháznak szoktak fontosságot és elsőséget tulajdonítani, amelyhez tartoznak. De a felekezeteken felül van egy egyetemes egyház. Ez a Krisztus igazi egyháza. Ehhez tartozónak érzi magát, melytől nem választhatja el semmi. Az egyes egyházakból ki lehet valakit zárni, ha a felekezeti érdek ellen cselekszik, de a Krisztus egyházából kizárni nem lehet senkit, amíg a lelke a Jézus szellemével összeköttetésben van.

A vallásban a benső kegyesség, a tiszta szeretet, az Istenhez és emberekhez való önzetlen ragaszkodás, szívbeli aláza-tosság, jellemnemesség a szükséges és lényeges dolog. Minden egyéb: papság, templomok, szertartások és intézmények csak segédeszközök, másodrendű dolgok. Különös, hogy az egyházban épp az a szellem vert legmélyebb gyökeret, melynek a kereszténység legnagyobb ellensége: a hatalom, a fény, az uralkodás és elsőség utáni vágy.

A történelem sötét lapjai ezekhez kapcsolódnak az egyházban alkalmazott erőszak, kényszerű térítés, kegyetlen inquizitio stb. révén.

Jézus az egyházzal nem mondott semmit s az eleinte nem kényszerű és erőszakolt, hanem önkéntes és szabad egyesület volt. Őszinte és igaz egyesülete azoknak, akik Jézust követ-ték. Idővel az eszme elhomályosult s csak a név maradt meg. Az egyedüli egyházi kapocsnak a szívekben élő Krisztus-

nak kellett volna maradnia, de a katolikusok képekkel, festményekkel ékesítették fel templomaikat, melyek Jézus élete és halála legmeghatóbb jeleneteit tüntetik fel, hogy az Idvezítő jelenlétét érzékiítsék. Nem lehetne kifogás ellene, ha nem jöttek volna arra a gondolatra, hogy e képeket imádni kell.

Channing elismeri, hogy a katolikus egyház sokat tett a nagy szellemek, a hősök kifejlődésére, de hibázott, mikor az egyházi intézményeknek babonás fontosságot tulajdonított s azokat többre becsülte, mint a Krisztus szellemét; hibázott, amikor a sok külsőséget és szertartást túlzásba vitte s egyenesen megdöbbsenti a tiszteletlenség Isten és az erény iránt, midőn az isteni lényről és az ember erkölcsi természetéről lealázó fogalmat ad, kegyetlenül széttépve az emberi és keresztényi testvériség kötelékeit. Channingnek az a meggyőződése, hogy a katolikus egyházban is, mint minden egyházban az egyének jobbak, mint hitvallásuk. A sok tévedés és korlátolt szellem mellett is képes jó keresztényeket nevelni. A nagy emberek és azoknak jótettei mutatják, hogy a katolikus egyházban is feltalálható az Isten lelke.

Az egyház befolyásának üdvös eredménye Channing szerint mindenekelőtt a *pap jellemétől* függ, kinek az igazról kell meggyőzőn és a jó iránt szeretetre buzdítson. Saját lelkiismeretét kell kövesse s nem a másét. A tévedést csak elfogulatlan, bátor lélekkel ostorozhatja. Inkább hallgasson, mint-hogy meggyőződése ellenére beszéljen. A szószerket jobb ledönteni, mint szabadságától megfosztani.

De az egyház üdvös működésének feltétele az *egyháztagok lelki érzületében* is keresendő. A vallásban a fődolog: cselekedni Isten akaratát, követni Jézus tanításait. Ha Jézus szellemét és erényeit magunkévá nem tesszük, hiába valljuk magunkat tanítványainak, hasztalan viszünk véghez bámulásra méltó dolgokat az általa hirdetett igazságok bebizonyítására. A díszbe öltözött pap, a fényes oltár, a nagy gyülekezet, a zengő orgona, mind csak mellékes külsőség a nagy és jó ember, a szent és nemes lélek mellett.

Az a legigazabb egyház, melyben Jézus szellemi jelenléte legnagyobb mértékben nyilvánul; annak az egyháznak van legnagyobb értéke, melynek tagjaiban a keresztény szeretet leginkább kifejezésre jut.

Lehetne-e ennél tisztább és helyesebb fogalmat adni a felekezetről és egyházzól?

Csakis az így felfogott egyetemes egyház lehet alkalmas a keresztény vallás méltó hirdetésére, Jézus tiszta eszméinek terjesztésére és valósítására.

Mert Channingnek egész gondoatvilágát különösen Jézusnak tanításai, jelleme és szelleme foglalkoztatják. Ennek az alapján beszél:

Isten atyaságáról, szellemi voltáról, egységéről. kinek lélekben és igazságban imádása a legfelségesebb gondolat. Ámbar az emberi gyarlóság nem kis mértékben ferdítette el a kereszténységben is az Isten eszméjét, Channing tudja és érzi, hogy az Isten utáni vágy a leghatalmasabb erő az emberi kebelben. Szerinte könnyebb a világegyetem törvényeit felforgatni, a napot pályafutásában megzavarni, mint az Isten eszméjét az emberi kebelből kitörölni s tiszteletét a földről száműzni.

Jézus az első és legjobb evangéliumi tanító; a legendkivülőbb lény, aki valaha élt a földön; jelleme egyedül áll a történelemben; messze felettünk áll, azonban lényé csak visszacsugárzása azoknak a tehetségeknek, melyekkel mi is birunk. Ő maga is azt a tudatot táplálja lelkében, hogy emberi erőt felülhaladó erővel rendelkezik. Teljesen tudatában van nagyságának és elhivatásának, de az emberen is az istenség bélyegét és képmását látta. A nevelés és társadalom minden befolyásának ellene tud állani. Úgy beszél, mintha rokonságban állana az egész emberi nemmel. Csodálatos az az öntudat, mellyel ő magát Isten és az emberek közötti gyermeki viszony fenntartására hivatottnak érezte. Jézus nem nagyobb annál, minthogy vele benső viszonyban ne állhatnánk. Nagyságát az egyszerűség, szerénység, igénytelenség, mások iránti meleg érdeklődés, az emberiséghez való testvéri ragaszkodás jellemzi. Tudja, hogy mások is magukban hordozzák a naggyá lehetőség csiráit. Jézus tanításai és jelleme között meglepő és szép összhang van.

Channing *Jézus istenségéről* s általában a *szentháromságról* a legelítélőbb módon beszél. Mintha csak minden szavával éreztetni akarná, hogy a *szentháromság a kereszténység legnagyobb tévedése*. Azt mondja, hogy ez a tan nem része a kereszténységnek. A zsidók hallani sem akartak a szenthárom-

ságról. Iszonyodtak a gondolattól, hogy Isten meghalt a kereszten. A mohamedán a keresztény hittérítőkkel együtt vallja, hogy egy Isten van. Ha azonban a szentháromságot kezdi magyarázni neki, szájalommal és gúnnyal tekint Jézus tanítványaira, mint a legtisztább és legnagyobb igazság hitehagyottaira. A vad indián, ki a „nagy szellemet“ imádja, ostobasággal vádolta meg azt a tanítót, ki a szentháromságot akarta neki tanítani.

Channing szerint a zsidók és pogányok között ismeretlen volt három oly végtelen lény imádása, kik közül az egyik emberi formával bírt. Ha tehát Jézus ezt a teljesen idegen és feltűnő újítást célozta s azt vallásrendszere sajátos jelvényévé akarta volna tenni, bizonyosan minden lehető erővel és határozottsággal kijelentette volna azt. De ő az igaz imádók ismertető jegyének az Atya lélekben és igazságban imadását mondja. Sem az evangéliumban, sem az apostolok írásaiban még intés sincs az atya, fiú és szentléleknek, mint három személynek imadására. Ez a tan csak következtetésen alapszik, mely elhomályosítja és meggyengíti a Jézus jelleméről és munkájáról való magas nézeteket. A háromságtan lealázza a legfőbb lény jellemét. Jézus a szentháromság által érthetlenné válik.

Hasonló szellemben szól Channing az *emberről*, annak hivatásáról és nagyraihivatottságáról. Azt mondja, hogy az ember, minden hibáival, csodálatos lény, felruházva megfoghatatlan méltósággal, isteni tehetségekkel. Méltó az ég végietlen szeretetére. Habár természetére nézve emberi is, képes az Isten eszméje felfogására, az Istennel erős, szoros, gyöngéd és tisztító rokonságba lépésre, sőt az Isten tökéletességében és boldogságában való részesülésre. Erkölcsi természete vágyik az Isten után és meg kell őt találnia. Az Isten eszméje az emberben van megtestesülve. Tehát az ember az istenséggel rokonságban van. Rajta van a nagyság bélyegvonása. Az ember nagyobb a világegyetemnél, mert Isten bensőbb viszonyban van az egyes emberrel, mint a világegyetemmel. Jézus maga is meg volt győződve az emberi lélek nagyságáról és fejlődésképeségéről.

Midőn azonban Channing az ember lelki nagyságát és nagyraihivatottságát, jóra és tökéletesedésre képes voltát oly eleven színekkel rajzolja, nem mulasztja el nagy erővel és

meggyőző bizonyítékokkal mutatni rá annak a tannak az észszerűtlenségére, mely az *ember teljes megromlásáról* szól, t. i. hogy Isten teljesen megromolva hozza a világra az embereket; egy roppant sokaságot örök nyomorra kárhoztat oly bűnökért, melyeknek elkövetésére természetük ellenállhatatlanul kényszerítette őket.

Meggyőződése szerint ennél észszerűtlenebb tant nem lehetett volna kitalálni. Épp oly erkölcstelen, mint észszerűtlen. Az embereket elidegeníti Istentől és egymástól.

Egész lénye tiltakozik az ellen, hogy a gyermeket bárki is úgy tekintse, mint aki átok alatt születik s természeténél fogva ellensége minden jónak és igaznak. Nem tudja megérteni, miként jöhetett valaha embernek, különösen szülőnek lelkébe ily gondolat! Hát lehet-e az, hogy a gyermek- és ifjúkor szépségében, a nyílt homlokban, a kedves mosolyban a teljes romlottság jeleit lássuk? Ha ez igaz, arra indítana, hogy megátkozzuk születésünk napját s megutáljuk az életet. Ez a tudat Istent leggonoszabb ellenségünkké tenné s embertársainkat gyűlöltekké. Ez a hit szétszaggatással fenyegeti a kötelet, mely az embert Istenhez köti.

E felfogással szemben Channing a keresztény vallásban mindenütt az emberi lélek megszabadításának és megdicsőülésének a célját látja.

Ezek mellett világosan és határozottan szól a keresztény hit más kérdéseiről, akár tévesnek, akár igaznak tartja. De nem téveszti szem elől soha egy pillanatra sem saját megállapítását, mely szerint egy szabadelvű prédikátornak nem az a célja, hogy magának az egyénben követőt szerezzen, hanem hogy a lelket magasabb igazságok keresésére ösztönözze.

Akármiről beszél, szavait és gondolatait a keresztény vallás magas szelleme irányítja, az, mely a Jézus lelkéből olyan kiapadhatatlanul áradt ki. Bátran száll szembe a helytelennek ítélt felfogással, őszintén nyilatkozik a különböző véleményekkel szemben, de a más nézetten levők a tisztelet és szeretet hiányát nem érezhetik soha. Megfontoltság és nyugalom. mélységes tudás, az ismeretek bősége, az eszmék kifogyhatatlansága és derüje, lelki örömeződéssel párosult komolyság sugárzik beszédeiből.

A szószerűben a legegyszerűbb és legismertebb bibliai mondatokhoz fűzi szárnyaló gondolatait. Nem kell attól félni,

hogy az egyesek előtt talán közönségessé vált vezéreszmét új tartalommal nem tudja megtölteni. Idegen és ismeretlen bibliai nevek használatára nincs szüksége, hogy pillanatnyi újszerűség érzetét keltse s aztán üres frázisok raktárát halmozza fel. Beszédeinek tágas kerete rendesen szűknek bizonyul gondolatai kifejtésére, az eszmék oly bőségével rendelkezik kitűzött tárgyához. A legelfogultabb emberekben gyermeki örömmel fedezi fel a nemes lelket és önzetlen célt. Örvendez a lelke, ha immár porladó neves ismerősök egykori munkamezején jelenik meg s hálával és tisztelettel övezi emléküket, még ha ellentétes felfogást vallottak is. A gyermeki lélek és természet egyaránt érdekl. A szellemi haladás és művelődés eszközei, a történelem és irodalom nagyjai foglalkoztatják gondolatvilágát és munkára hívják. Unitárius gondolkozásában a hitvilág tévelygései és örök igazságai emelkedett lélek megértő bírálójára találnak.

A végtelenségig fűzhetnők Channing lelkivilágának a jellemzését, mégse tudnók azt igazán és egészen föltárni.

Mi csak azt mondjuk, hogy unitárius prédikátor tanulmányozásra a Channing beszédeinél méltóbb tárgyat nem sokat választhat. Az unitárius kereszténységet nálánál soha senki szebben és szárnyalóbban ki nem fejtette. A jelenkor földhöz ragadt és szűkkörű gondolkozása mellett valóságos isteni kijelentés minden nyilatkozata.

Channingben Dávid Ferenc elnémított ajka és megdicsőült lelke 200 esztendő múltán új életre kelt. A keresztény vallás túl nem szárnyalt apostolát tiszteli benne az újabb korban. Az unitarizmus egyik legnagyobb szószólóját, prófétai hirnökét találta fel benne az újvilágban.

Méltó, hogy nemcsak Amerika, hanem az egész világ unitáriusai és szabad szellemei hódolattal álljanak meg nagy emléke előtt másfélszázados születési ünnepén!

Mi egész lelkünkkel hódolunk.

Kovács Lajos.

Brassai nyelvtudományi munkássága.

II. A magyar mondat elmélete.

A magyar mondattan körébe vágó első értekezése: *Tapogatódzások a magyar nyelv körül*.^{*} Tapogatódzásnak nevezi, pedig az ige monarchai állásának kivételével a későbbi összes nyelvészeti nézeteit megtaláljuk benne. Itt fejt ki először részletekben, hogy nem „a szóhasogatással“, nem „a gyökök és ragok gyermeki játékával“ kell babrálni, ami megengedhető holt nyelveknél, hanem „a mondat életműves testét“ kell vizsgálni. Grimm 30-egynehány évig kutatta és gyűjtötte össze négy vastag kötetbe a német nyelv *szótag* kincseit. Pedig nem az etimológia, hanem a „szintaktikai sajáttság adja meg egy nemzeti nyelv jól beszélésének és írásának igaz jellemét.“ A „nyelv. szintaktikai filozófiája“ hiányzik a mai filológiában, mert szófűzéssel és rendezéssel foglalkozó általános nyelvfilozófia még mindig primum desiderium. Sayce és Becker csak „félkísérletet“ adtak. „Becker s én egymásról mit sem tudva s így egymástól függetlenül jöttünk arra a gondolatra, mely tapogatódzásaim vezérelve, t. i., hogy nem a szók etimológiai viszonyait, hanem a szófűzést kell vizsgálni, mert abban mozog és működik a nyelv belső élete.“

Beckerrel találkozott a logika és nyelvtan egymáshoz való viszonya kérdésében is. Becker észre veszi és tanítja ugyan, hogy „a nyelv életében külön szó vagy külön fogalom szintoly kevésbé létezik magára, mint külön hang a szóban; és mint a hang csak a szóban, úgy a szó is csak a mondatban nyeri értelmét“, de elmulasztotta a logikai ítélet és a nyelv-

* Három akadémiai felolvasás. Megjelent Pesti Napló, 1852. 802, 803, 1853. 861, 862, 865, 876, 877, 878, 885 sz. Kocsis Lénárd nem ismeri, valószínűleg azért, mert *A magyar mondat* egy aljegyzete hibásan hivatkozik rá.

tani mondat között párhuzamot vonni, azonosságukat vagy különbözőségüket kimutatni.

Ezt akarja Brassai második értekezésében elvégezni, mint mondja: „határosztályra indul a logika és a nyelvtan uradalmi között“. Tudja, hogy „darázsfszékbe nyul“, mikor a kérdés tárgyalásához fog. „A logika fel akarja ölelni azt is, ami nem az övé s hasznát sem veszi semmit; a nyelvtan ellenben a hozzáillőt mellőzve, épen azt akarja kiragadni társa kezéből, ami nem neki való. Mindenikök vesződik a nyűgös álbirtokkal s a vége egy alig kibonyolítható zavar.“ Baj már az is, hogy helytelenül értelmezik a logikát a gondolkodás törvényei tudományának, a nyelvet a gondolat kifejezésének. Ó a tudományok értelmezését céljuktól vonja el s így más értelmezésre jut mind a logika, mind a nyelv lényegét illetőleg.

Brassai ezzel a felfogásával új és járatlan úton indul el. Hiszen tudjuk, hogy hosszú időn át mennyire befészkeltek magukat a nyelvtudományba a logikai kategóriák, hogy általánosan vallott igazság gyanánt uralkodott a logikai ítélet azonossága a nyelvtani mondattal. Valóban csodálnunk kell Brassai finoman elemző és mélyre belátó elméje élességét, mellyel már 1853-ban észrevette, hogy a logika illetéktelenül a nyelvtan területére merészkedik s olyan feladatra vállalkozik, melyre gyenge vállal nem termettek. Brassai tulajdonképeni logikai ítéletnek csak olyant ismer el, mely egy alsóbb fogalmat egy felsőbb alá foglal, subsumál. S most már a logika ezzel a gyenge készüllettel akarja a nyelvtan végtelenül gazdag területét meghódítani és birtokába venni? A logikai és pszichológiai szempontnak ez az incongruentiája, ennek felismerése láttatja meg vele elsőben a nyelvtani „alany“ csélcsap természetét, értelmezhetetlen mivoltát, az vezet rá sajátos mondatelméletére, ez mondatja ki vele az ige monarchaságát, ez vezet rá őt a pszichológiai alany és pszichológiai állítmány (mondomány) tanára, melyet a németeknél jóval utána Gabelentz hirdetett. És sajátságos, hogy a logika jogosulatlan térfoglalása ellen épen az a Brassai indít harcot, aki Arany szerint „a logika fegyveres Goliátja“, aki ez időben írja logikáját s aki soha egyetlen gondolatot is elégséges ratio szerint le nem írt. Brassai a logika szokásos értelmezését sem fogadja el. A logika nem a gondolkodás törvényeinek

tudománya, mert a gondolkozásnak sok útja, módja és törvénye lehet, melyeket a logika nem is gyanít. A logika nem organon, hanem csak kanon. „Olyan, mint a szőlőpásztor, mely őrt áll az érett fürtök felett, de érette vagy általa egy tő sem hajtott ki.“ Ő a tudomány értelmezését, helyesebben lényegét és illetőségét egyenesen céljából igyekszik kivonni. Ez pedig nem más, mint az emberek érintkezésének egymás között való eszközlése. A beszéd sem a „gondolatok kifejezése“, hanem csak szikra, mely a hallgató lelkében készen álló gondolatokat lánggra gyújtja; conventionalis eszköz, melylyel gondolatainkat másokkal közöljük, vagy helyesebben: másokban a miénkhez hasonló képeket, érzelmeket és gondolatokat ébreszteni törekszünk. Szóval: a beszéd a társadalmi közlekedés félig szellemi, félig testi eszköze. A két tudomány, t. i. a logika és nyelvtan, illetőleg a beszéd céljának azonossága volt az oka, hogy a logika egyéne, az ítélet, a nyelvtan egyénét, a mondatot, egészen hatalmába kerítette s a nyelvtan egész épületét a maga képére igyekezett teremteni. Pedig az analitikus ítéleteken kívül, melyek a logikának tulajdonképeni birtoka, van egy rakás más ítélet, szemléletek kifejezései, melyek csak kolonc a logika nyakán, „haszontalan lom“ s ha ezeket rendszerébe fel akarná venni, igényein túl háгна. De amelyek a nyelvnek kétségtelen birtoka. Már most a logikai analitikus ítélet idők folyamán becsempésződött a mondatfűzés alapmintájául s a logikai subjectum és praedicatum felvette a nyelvtani alany és állítmány szerepét. Ebből pedig tökéletes fogalomzavar keletkezett. Mert *logikai subjectum és nyelvtani subjectum két merőben különböző dolog, melyek csak esetlegesen találkoznak össze.* A logikai subjectum egy alsóbb fogalom, melyet a praedicatum, mint felsőbb alá felveszünk. És mi a nyelvtani subjectum? A nyelvtan kiszélesíti a fogalmat s azt mondja, hogy a subjectum az, amiről mondunk valamit, a praedicatum az, amit a subjectumról mondunk. Ez az értelmezés olyan „mint egy széllel töltött ványkos, oly üres, amilyen kényelmes.“ Üres és haszontalan, mert szerinte egyetlen egy mondat subjectumát sem lehetne meghatározni; ahol mégis azt tesszük, ott más könnyületek sugják meg nekünk, hogy melyik a subjectum.“

A harmadik értekezésben a mondatnak, a beszéd individuumának *alappját* a subjectumban találja. De az alap, bár

szükséges, még sem főrésze az épületnek. A logikai zavar a subjectumot meg nem érdemelt magas polcra juttatta. Szálljon le innen s tegye tisztét: *készítse a hallót a mondat főrésze által ébresztendő eszmékre*. Az alany a halló előtt ismeretes tárgyat fejez ki. „Ez az alany az azon lényeges jellemvonása, melyet hosszas nyomozásaimnak és szintoly mély, mint terjedelmes vizsgálódásaimnak sikerült benne felfedezni és amelyet mint újat és elsőben mondottat egészen magamnak igényelek.“ Hogy ez eredményt le fogják kicsinyelni? Nem bánja. Jutalmazva lesz, ha csak egyetlen egy rokon kebelre talál, ki az általa nyújtott fonalat kezébe véve folytatja „dicső nyelvünk“ aknáiban a kutatást.

További fejtegetésében azt a kérdést teszi fel: vajjon az alany általában véve tartja-e magát a beszédrészek valamelyikéhez? *Az alany lényeges vonása az eszme ismeretes volta, a praedicatumé az eszme újdonsága*. Minthogy pedig a beszéd célja az, hogy azon egyénnek, akivel közlekedünk, valami újat mondjunk, ezt pedig a praedicatum teljesíti, következik, hogy *a mondat fő és leglényegesebb része a praedicatum*. Egy mondat állhat csupa igéből, azaz praedicatumból, de csupa subjectumból sohasem. És minden beszédrésznek megvannak kérdő szócskái, csupán az ige szűkölködik ezek nélkül. Egy tökéletes mondat legegyszerűbb típusa egy név és egy ige összekapcsolása által alkotott mondat, nem pedig a logikai *deus est iustus*-féle ítélet, mert a copula a nyelvtanban „merőben hallatlan“ valami.

További kérdése: van-e az élő beszédben „hangozat“ által való megkülönböztetése az alanynak és állítmánynak? Azt feleli: „minden előttem ismeretes nyelvek között egyedül páratlanul áll“ a magyar azzal a jellemvonásával, hogy csak magának van beszédbeli accentusa. Minden magyar mondatnak, minden értelmi és érzelmi tekintet nélkül, „van egy és csak egy hangnyomatéka.“ Ez a magyarnak annyira természetes, hogy azt más nyelvek beszélésébe is átviszi s ezzel nemzetiségét elárulja. Ez az accentus mindig és kivétel nélkül a praedicatumra esik. Az ilyen mondatok: a *pap* beszél, a *fejem* fáj, repül a *madár*, nem kivételek, hanem a szabály alá tartozó esetek. Mert a subjectum a névhez s a praedicatum az igehez nem mindig és elválhatatlanul kapcsolódik, hanem csak az esetek nagyobb részében. A név nem rabszolgája

az alanynak, az ige a praedicatumnak. A név nemcsak átruházza más beszédrészekre alanyi kötelességét, hanem olykor szerepet is cserél az igével. Tegnap *esett*, ma *havaz*, itt az alanyok adverbiumok. Ég a *gyertya*, úszik a *hal*, itt az ige az alany s a következő név a praedicatum. A *gazdagnak* hízkelkednek, a *szegényt* fitymálják, az *erdőben* vadásznak, ezekben az első szavak, bármilyen különböző viszonyokkal bírnak, mindnyájan alanyok. Tehát valódi szabály, hogy az alany a beszédben minden alakot ölthet s a nevezőn kívüli alany-formák nem kivételek. Ellenben kivétel az, midőn az *alany a mondatban az első helyét elveszti.* Ennek oka az emberi indulat; t. i. izgat a praedicatum, mint főmondandó, hogy az alanyt elugorjuk s csak későbbre vetjük utána: *fut* a madár, *ég* a ház. Ha az indulat nem játszik szerepet s az alany mégis elveszti első helyét, akkor a stilus pongyola. Ez a szabálytalanság a kérdő alakban szabállyá válik, ami a főelvből könnyen érthető és magyarázható.

Ezzel kimerítette az egyszerű, egy alany és egy állítmányból álló mondat tárgyalását. Még a bővített mondat körüli tapogatózásaira kér engedelmet s ezzel végződik cikksorozata. Legalább én a Pesti Napló 1853. I. félévi részében nem akadtam nyomára, hogy megjelent volna a bővített mondatról szóló értekezése s így valószínű, hogy *A magyar mondat* c. 1860—64-ben megjelent három akadémiai értekezését kell folytatásnak tekintenünk.

„Tapogatózásai“ több tekintetben nevezetes. Miként a magyartalanságok elleni küzdelmét az *Egy szavazat nyelvünk ügyében* vezeti be 1846-ban, jobban mondva „*T. cz. szerkesztő úr*“ c. cikke már 1844-ben,* úgy magyar mondat-tani kutatásait ez a terjedelmes tanulmánya nyitja meg. Ott harcot indít a nyelv szelleme ellen vétő szabálytalanságok ellen, riadót fuj a veszedelmek ellen, melyhez Arany, Hunfalvy egész lélekkel csatlakoznak. Itt önérzetesen mondja, hogy új dolgokat hirdet, melyekről nyelvtanokban nem igen szokás beszélni. Nyíltan vallja és beismeri, hogy Beckerrel egy időben, de tőle függetlenül jött arra gondolatra, hogy a nyelv rendszerében a mondat (és nem a szó) az a szerves

* Vasárnapi Ujság, 1844. 545. sz. „Ö“ aláírással.

egyén, ami az állatok országában az állat, a növényekében a növény. Későbbi mondattani dolgozatainak vezető gondolatait csirájában mind megtaláljuk ebben. Így a mondattani alap hangsúlyozását, a logika és a nyelvtan viszonyáról későbbben is vallott nézeteit, melyekkel megelőzte az új grammatikai iskolát. A subjectum és praedicatum adott értelmezései némileg módosulnak ugyan később, mert a mondat dualizmusát csak korlátozott értelemben fogadja el s a subjectum régi értelmezés szerinti fogalmát elveti. De viszont a mondatban az ismeretes és ismeretlen eszme megkülönböztetésével jóval megelőzi Gabelentzet, aki a mondatot a pszichológiai alany és pszichológiai állítmány kategóriái szerint elemzi. És végül megkapjuk csirájában a mondataccentusról szóló későbbi elméletét, melyre egy jegyzete szerint már 1832-ben Euklides fordítása közben rájött.

A mondattan terén fő műve, melyben mondatelméletét részletesen kifejti: *A magyar mondat*. Három akadémiai értekezés, melyeket 1860 jun. 4-én, 1863 máj. 1-én és 1864 jun. 20-án olvasott fel. Értékét mutatja már az is, hogy akadémiai nagy jutalomban részesült. De ennél fontosabb az, hogy sok tekintetben új és eredeti gondolataival a magyar nyelvészet történetében új korszakot nyit s elmemozdító hatásával egy csomó értékes vizsgálatra ad buzdítást és kiinduló pontot. Ha a magyar nyelvészet történetében áttekintjük e munkáját megelőző és követő irodalmat, bámulva vesszük észre azt az irányváltozást és haladást, melyet a tudomány tett az ő termékenyítő gondolatai elterjedése után.

Az első értekezés az általános elveket, a második és harmadik a tüzetes részt tartalmazza. A következőkben az általános, azaz alapvető elveket fogjuk részletesebben ismertetni.

Kiindulása ez: „Nekem az az elfogultságom van, hogy a nyelvet csak az emberrel és emberiséggel kapcsolatban bírom vizsgálatra érdemesnek tartani.“ Ez azt teszi, hogy ő elvileg más állásponton áll, mint azok a nyelvészek, „kiknek a betűk és szótagok hasogatásai és igazi vagy képzelt származtatása elég élvezetet nyújt, mi több, elég dicsőséggel fizet.“ Dacára Fábrián és Szilágyi értekezéseinek, Fogarasi Eurekajának, az Akadémia szerkesztette „Magyar nyelv rendszerének“, a magyar mondat kérdését még nem tartja eldöntöttnek. Sok munkájának sikertelensége mellett is kitar-

tóvá teszi „az a rendíthetetlené vált meggyőződése, hogy a magyar mondat, vagy ami egyre üt ki, a magyar nyelv logikáját, ú. m. tényei rendszerezését s általános, mindig érvényes szabályokra való vitelét én puhaltam és tapogattam ki.“ S ha terjesztését nem sürgeti, vele száll sírba s míg valaki megint kipuhatolja, „addig édes anyai nyelviünk nem ugyan organikus és természetes fejlődés útján, hanem mesterséges és szántszándékos rontás által annyira el lesz ferdítve, sajátágaiból annyira kivetkeztetve, hogy romjaiból csak töredékesen, csak hiányosan lehet kiszemelni igazi rendszere megalapítására már csak alig elégséges tényeket.“ Értekezése tárgya nem hirtelen támadt ötlet, „hanem 25 évi ernyedetlen nyomozás érett gyümölcse, melyben jövendő növények magvai rejlenek“: a tudományos indukción biztos módszerén folytatott nyomozás, elmélkedés és általánosítás józan eredményei.“

„*A nyelvészet induktív tudomány.*“ Rossz úton járnak tehát azok, akik „eleve megállapított általános szabályok alá akarják erőltetni a tényeket, akik az analogia „úgy van“-ja helyett egy körmönfont syllogismus következményében az „úgy kellett lenni“-t erőszakolják ki.

„*A nyelvészet természeti tudomány.*“ Nemcsak hasonló némiképp a természeti tudományokhoz, hanem „a természeti tudományok egyik ágazata és azon derék és hatalmas család egyik tagja. Igenis, édes testvére a philologia a fizikának, kémiaának, ásvány-, növény-, állattannak, geológiának, meteorológiának.“

„*A nyelvbéli egyén a mondat.*“ Ez a nyelvészet architektónikájának a szegletköve. Mert az egyén „egy határozott alakú egész, mely maga nem szükségképeni része semminek, de amelynek részei reá nézve szükségképek és csak érte léteznek.“ Minden szó külön-külön szükségképeni része a mondatnak és csak érte létezik. Mondatokból csoportosulhat egy felsőbbnemű egyén, épen úgy, mint fákból erdő, juhokból nyáj, házakból helység, de ez a csoportosulás nem szükségképeni. De azért a mondat nem veszti el saját egyéniségét, mint nem a fa az erdőben, a juh a nyájban, a ház a helységben. Ebből kerekedik lefelé elemezve az etymologia és onomatologia, felfelé szerkesztve a syntaxis. „A szó a mondatnak

oly világosan szükségképeni és csak érte létező része, hogy önállóságra sehogy se verekedhetik.“

„*A nyelv sajátságai a mondat sajátságaiban fészkelnek.*“ Ezek a sajátságok: a szók ilyen vagy amolyan rendje, a concordantia és regimen ügye. Csak a gyökök és betűk nem szolgálnak biztos alapul e sajátságok megítélésénél. A mondat alkata, megértése s meghatározása után lehet jellemezni a mondat s a nyelv minőségét. A nyelvészet messze elmaradt „testvértudományai“ mögött. Mert ezek ismerik az állat és növény szerveit, alakukat, összefűzésük módját, működésüket. De ez a mező a nyelvészetben parlagon hever.

„*A mondatnak tartó és forduló sarka az ige.*“ „*A mondatban nincs dualismus.*“ Ezt az elméletet az indukció teljességgel nem igazolja. A subjectum értelmezései nem képesítnek annak kitalálására. Olyan „lebegő és oszló köd“, melyre nem lehet ráépíteni azt a súlyos rendszert, „mely szerint a mondat egymással egy felsőbb egységbe összekapcsolt, de külön értékű, egyenlő rangú és egymásnak ellensúly gyanánt szolgáló két részre: subjectumra és objectumra oszlik.“ S még ha határozott fogalom volna is, mi egyéb eredménye lenne, mint az, hogy az ige határozói közül egyet, a többieknél némelykor tán szorosb viszonyt, kimutattuk és megkülönböztettük minden gyakorlati haszon, vagy nyereség nélkül.“ Tételét azonban nem úgy érti, hogy egy mondatban sem volna dualismus, hanem csak úgy, hogy „a dualismus nem tartozik a mondat lényeges jegyei közé.“ Épen mint az úszás nem lényeges jegye a *madár* fogalomnak, holott van úszó madár.

„*A mondat igéből s hozzája tartozó igehatározókból áll.*“ Ott székel a mondat közepén, elején vagy végén, ahol székelyét választani tetszik, a fejedelem, az ige s fűzi magához az értelmi hódolat kötelékeivel vasallusait, az igehatározókat. De az ige fejedelemsége nem kényuralom, alattvalói nem rabszolgák, hanem törvényesen szabályozott viszonyaik vannak urokhöz és egymáshoz, autonómiájok, némi rendfokozatuk s egy bizonyos feudalizmus, melynek jelszava, szintűgy, mint ama történelminek: nulle terre sans seigneur.“ Nem metafora vagy retorikai allegoria ez, hanem az ügy legtulajdonképpibb, legszabatosabb kifejezése: A verbum regens. Az indukció bármily mély és szabatos vizsgálatai után sem tud egyebet mondani, mint megerősíti e szabályt, amely a nyelvek meg-

értésében és használatában minden nehézségen és akadályon túlságát.

Igehatározó nem a régi szűk értelemben vett adverbium, hanem minden, amit a mondat az igén kívül magában foglal. „A mondat harmadrendbeli sajátosságát a szórend hordozza.“ „Most érkezünk már ügyünk legszövevényesebb és legkevésebbé is fejtett feladatára: a szórend elméletére. Itt hiszem én, hogy némi világot vetettem a homályban. Az igehatározóknak határozott rendje van, még pedig a nyelvekhez képest különböző. Ahol törvénye ismeretes, ott a mondat és nyelv sajátosságának egyik jellemző vonása. A kiinduló pont ez: kell-e valamelyik igehatározónak elsőnek lenni? Az első a mondat értelmének a halló felfogásában mintegy *alapot vet*, tehát *figyeltető, előkészítő*, a halló szellemi működését a szólóéval *összekapcsolja*. Ez az *inchoativum*, melynek két fő jegye van: hogy kezdi a mondatot s készíti a hallót ennek felfogására. Egyik sajátossága a mondatnak s következőleg a nyelvnek a *hangsúly*, „egyike a legkevésebbé döntött és tisztult tárgyakkal.“ A hangsúly kétféle: *szóbeli* és *mondatbeli*. Vannak oly nyelvek, melyekben szóbeli, azaz szükségkép ottlevő hangsúly nincs (francia, szláv az orosz kivételével) és olyanok, melyekben mondatbeli hangsúly van. Ilyen a magyar.

Az első értekezés utolsó fejezetében („Berekesztés“) összegezi az előadottakat. Leírta a mondat természetrajzát, nem teljesen, mert azt „első“ kísérletől nem kívánhatni.“ Már pedig ez első kísérlet abban, hogy módszere az indukció s hogy a mondatok összehasonlítását ily széles alapon senkise vette munkába. És hizeleg magának, hogy ő is lendített valamit az ügy előhaladásán.

Eredményeit e pontokba szedi össze:

a) A mondat egyéniségét kitüntetőbb világba helyezte.

b) A nyelv szellemi jelentőségéhez méltó syntaktikai vonásokat jelölt ki, melyek a nemzetek észjárásába, jellemébe, egymásközi viszonyaikba legalább oly mélyre engedik lélektani pillanatokot vetni, mint a k, l, r, s betűk jelentősége, vagy a gesetzliches Verhältniss der Laute.

c) Esmét adott arról, hogy mily sokoldalúak a nyelvek sajátosságai, de egyszersmind mennyi a sebezhető pontjuk.

d) Syntaktikai jellemvonások gyakran egészen másfelé

néző rokonságokat mutatnak ki a nyelvek között, mint a gyökök sokszor erőltetett hasonlóságai.

e) Egy új *syntaktikai* nyelvhasználatnak rajzolta meg alapvonalait, mely terjedelmesebb mezőn és magasabb színvonalon hajtsa végre azt a munkát, mely Boppnak az indogermán nyelvek összehasonlító tanában oly fényesen sikerült az *etymologia* terén.

Hunfalvy Pál* csekélylését alig tudja elrejtteni tárgyiasnak látszani akaró megjegyzéseibe. „Különös figyelemre méltónak“, mondja ez értekezést, melynek állításaira észrevételei ezek: „Egész raj kétséget és kifogást költő állítás“, hogy Brassai a nyelvet csak az emberrel kapcsolatban vizsgálja. Hogy a nyelvészet induktív tudomány, az nálunk sem új dolog, „azt nem volt szükség felfedezni.“ De nem áll, hogy „a nyelvészet természeti tudomány“, mert a nyelv az emberi szellem terménye, melynek története van és különbözik a természeti tárgyaktól, melyek nem az emberi elmében termettek. *A nyelvbéli egyén nem a mondat, hanem a szó*, melyet nem lehet báránycímerhez hasonlítani a mézárészékben, mert vannak saját részei (képzők, ragok) a nomennek, melyek nem részei a verbumnak s viszont. Ellenben a báránycímerből nem lehet bárányt, vagy épen kacsát csinálni. A mondat dualizmus, mert „van-e hasonlók között nagyobb hasonlóság annál, mely van az ítélet és mondat között? S lehet-e ítéletet másképen, mint mondat által kifejezni?

A mai tudomány megállapította, — mondja Kocsis Lénárd, — hogy Brassai tévedett, mikor a nyelvtudományt természeti tudománynak tartotta. Brassait erre a felfogására aligha nem az induktív módszer alkalmazása vezette, mely a „magas philologia“ virágzása korában mégis csak újdonság számba ment a nyelvészet terén. De viszont a természeti tudományok analogiája egy termékeny gondolat fogalmazására vezette, arra, t. i., hogy a nyelvbéli egyén a mondat. Ebben a felfogásban meg a haladó idők tudománya Hunfalvyval, a nagyérdemű és nagynevű tudóssal szemben Brassainak adott igazat. Termékenynek mondtuk e gondolatot, mert a korabeli gyöknyomozás, etymologizálás terméketlen és sikertelen munkájával szemben az új irányban való szorgos kuta-

* Nyelvtudományi közlemények. I. kt.

tásra nyitott útát és lehetőséget. S abban is Brassainak kell igazat adnunk, hogy ő a mondatfűzésre akarta alapítani az etymológiát, mellyel szemben Hunfalvy azt az álláspontot képviselte, hogy ez lehetetlen, hogy az etymológiára kell és lehet alapítani a syntaxist.*

Csakhogy az etymológián Brassai nem a korabeli gyöknyomozó tudományt, hanem a későbbi alaktant értette. És a tudomány igazolta Brassai ama „elfogultságát“ is, hogy ő a nyelvet csak az emberrel kapcsolatban tartja vizsgálásra érdemesnek.

Brassai első értekezésének általános elveit alkalmazza második és harmadik értekezésében a magyar nyelv tényeire. És eközben megalkotja *mondatelméletét*, mely egészen új volt nyelvészetünk történetben.** Nem ötletesen, máról holnapra, hanem hosszú évek elmélkedései és tanulmányai alapján. Ez elmélet kialakulása folyamán különböző korszakokat lehet megkülönböztetni. *Tapogatózásaiban* még megtartja a mondat dualizmusát, még ismeri az alany és állítmány kettősségét. De további kutatásai nyomán rájő az alany „csélcsep természetére“, arra, hogy a mondat elemzésében nem lehet hasznát venni, hogy kielégítő meghatározását eddig nem tudták adni, hogy semmiféle meghatározás nem képesíti arra, hogy hordja is azt a szerepet, melyet eddig vitt a mondat szerkezetében. És midőn mindezeknek az okát ku-

* Hunfalvy ezt a felfogását később módosította. 1874-ben már azt tanította, hogy az alaktant mondatani alapon tárgyaljuk. Azonban 10 évvel később 1884-ben visszatér eredeti felfogására, mellyel az alaktannak mondatani alapon való tárgyalását elítéli. Elítéli pedig pszichológiai alapon álló ama módszeres meggondolás alapján, hogy a tanuló a rendszer kedvéért szerteszét szórt alakokat — nem támogattatván sokáig emlékezete — nem tudja megjegyezni és emlékezetébe vénsni. Ugyanazok a tények más következtetés vonására indítják Hunfalvyt és Brassait, nemcsak más, hanem épen lényegesen eltérő és ellenkező eredményekre. Hunfalvy: *Nyelvtudomány és nyelvtanítás*. Egyet. Philol. Közlöny, 1884. 892—896 l.

** „Mindezeknek igazsági értékét, ha szemét be akarja hunyni, csekélyelheti, fitymálhatja, vagy eltagadhatja akárki, de *eredetiségüket tőlem el nem vitathatja*“. A magyar mondat III. 273—274. l.

tatja, rájő arra, hogy az alany nem szintaktikai, hanem logikai fogalom, melyet a német filologia csempészett bele a nyelvtanba. Holott egy kis elemzés azonnal tisztába hozza, hogy nem minden logikai ítélet nyelvtani mondat. Kimondja tehát, hogy a *mondat lelke az ige*. Ez kormányozza a mondat minden többi részét. Ezek pedig hozzásímulnak, alkalmazkodnak, tőle függenek és reávonatkoznak. Sőt az ige egyedül magában is állhat, teljes értékű mondat. Határozói meg teljességgel nem lehetnek el azok nélkül. A németnek nem lehet fel tudni, ha saját nyelve természetéből indulva ki oly nagy fontosságot tulajdonít a dualizmusnak. „De a magyar miért tenné magáévá az ő eszejárását, mikor legalább is felesleges?“ „A magyar mondat alkotmányának egyik talpköve az“, hogy a mondat középpontja az ige s minden más része a mondatnak: a *határozók*. Ezek között van az eddig ú. n. *alany is, melynek semmi előnye és elsősége a többiek között nincs*. S hogy mégis az idők folyamán a többiek között kiváltságos helyzetbe emelkedett, annak oka a német nyelvészektől hozánk is átjött „az a hiedelem“, hogy *minden mondatnak* a logikai ítélet a típusa. Az *általános igehatározó* kiszélesített eszméje „nemcsak biztos vezérfonal gyanánt szolgál vizsgálódásainkban, hanem eszközöket is nyújt kimerítő és kielégítő szabályok, általában rendszeres szófűzés alkotásában.*

Brassai azonban az ablakon kidobott alanyt mégis visszahozza más szín alatt, más formában a mondatba. A hangsúly törvényeit tárgyalva észreveszi, hogy minden magyar mondat elején van egy hangsúlytalan bevezető, a figyelmet felkeltő rész, amelyet *inchoativumnak* nevez. A magyar mondatnak ezt az oly fontos és nevezetes részét a nyelvészek — az egyetlen Fogarasi kivéve — figyelmökre sem méltatják. Más nyelvekben is megvan. Miért nem fedezték fel hát? — teszi fel a kérdést Brassai s azt feleli rá, hogy két dolog elfedte előlük az igazságot: egyik a mondataaccentus nem léte, másik a logikai alany fogalma.

A mondat dualizmusának a kérdése több mint két évti-

*. A magyar mondat. III. 184. l.

zed mulva újra visszatér egyik akadémiai értekezésében.* Érdekes ránk nézve, mert betekintést enged Brassai mondatelméletének fejlődésébe. Alkalmat értekezése megírására Georg v. Gabelentz két cikkének megjelenése adott a *Zeitschrift für Völkerpsychologie und Sprachwissenschaften* 1869. évi folyamában, melyet ő csak később vett észre. Brassai elmondja, hogy már ezelőtt 34 esztendővel kereken kimondta, hogy a mondatban nincs dualizmus. S most mégis erről értekezik. És ezzel elismerni látszik, hogy véleményt változtatott. „Nem, — úgymond, — én a dualismust amott a szűkebb és szorosabb értelmében vettem, itt pedig a tágabban élek vele. T. i., hogy a mondat igenis két alkatrészből áll, de amelyek nem egyenértékűek, nem egyenlő rangúak. Az én tág dualizmusom ez: A mondatnak két része van: az egyik a rendben első, elkészíti a hallót a mondandónak felfogására.“ A másik, amely a hallónak tudtára adja a tudni valót. 52 esztendeje, hogy meg van győződve a mondottak valóságáról, 34 éve, hogy meggyőződését sajtó útján is hirdeti s még sem jutott semmi eredményre, pedig „csak szokás, előítélet és tudósi tekintély ellenfelei.“ Most Gabelentz „egy mondat-dualizmust állít fel, mely az enyémhez alapjában és lényegében annyira hasonló, hogy én, ha föltehettem volna, hogy neki tudomása volt értekezéseimről, vádat emelek vala ellene hallgatásaért.“ Elméletének némi bizonyítását látja abban, hogy egymástól függetlenül csaknem azon egy gondolatra jöttek. Gabelentz azt, amiről a másikat gondoltatni akarja, *pszichologiai alany*-nak, azt, amit gondoltatni akar róla, *pszichologiai mondomány*-nak nevezi. Amaz Brassainál az inchoativum, ez a mondatzöm. Brassai úgy látja, hogyha Gabelentz tárgyát jobban kidolgozza, megszabadult volna a nyelvtani, jobban mondva logikai subjectum-*praedicatum* nyüegtől s azt mondja, hogy Gabelentz 1869-ben egy lépéssel sem ment tovább, mint ő volt 1860-ban, sőt már 1852-ben. Hangsúlyoznunk kell tehát, hogy Brassai a mondat dualizmusán egészen mást értett, mint az alany-állítmány logikai kettősségét.

Brassai után a magyar mondat elméletével Ba-

* A mondat dualizmusa. Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből XII. kt. 1885.

logh Péter és Kicska Emil foglalkoztak behatóan. Balogh* áttekintvén az újabb mondattani irodalmon, „nem kicsinyelhető eredmény“-nek látja, hogy az újabbak az alaktant is a mondattan alapjára helyezik. Ez az, amit Brassai kívánt s Hunfalvy lehetetlennek mondott. A mondat egyes kérdéseivel sokan foglalkoznak, de „a mondat általános sajátságait csak egyedül Brassai vizsgálja.“ Hogy a mondatban semmi más szó nem lehet állítmány, csak ige, azaz olyan szó, amely már magában is mondat, olyan egyszerű és világos, hogy csodálkozik, mikép tarthatta magát oly sokáig a copula-elmélet. Az olyan mondatokat, melyekben névszó a látszólagos állítmány, elliptikus mondatoknak kell felfogni. Balogh tehát a két ellentétes nézet közül a Brassaiéhoz áll s az igt nem a beszédrészek, hanem a mondatok közé sorozza s védelmezi Brassait a „nyelvtani egyén“ kérdésében Hunfalvyval s az inchoativum és mondatzöm dualizmusát a Gabelentz pszichologiai alany-állítmányával szemben. Ez a fejtegetés és elemzés a mondatnak már egészen új felfogását és elméletét nyújtja s egészen Brassai nyomdokain és szellemében.

Kicska Emil két ízben foglalkozik Brassai mondatelméletével.* Brassaiból indul ki, az ő finom elemzései keltik gondolatait, de egyes kérdésekben tovább megy. Nem csodálkozik azon, „hogy oly élesen gondolkozó főnek“, aminő a mi Brassaink, nem kellett az alany és állítmány fogalma.“ De azért Brassai elvetette a sulykot, midőn minden teketória nélkül kidobta a mondatból. Az az állítása, hogy „a mondat igéből s hozzája tartozó igehatározokból áll, csak akkor volna igaz, ha az ige minden esetben határozandó tagja volna a mondásnak. De az ige hol határozandó, hol határozó a mondatban. Ez a két fogalom nem más, mit Brassai tudott és tudandója. Brassai *inchoativuma*, *zöme* és *egészítvényei* hallatára „borsószik a háta“, de „teljes elismeréssel kell adózni Brassainak azért, hogy ő az egyetlen, aki világosan megmondta, mi a szólás határozó és határozandó tagjának az ismertető jele: t. i. a hangsúly.“ Védelmére kel Brassainak Szarvas Gáborral szemben, ki azzal akarja megdőnteni

* Az ige szerceplése a mondatban. Magyar Nyelvőr, 1888.

** Alany és állítmány. Magyar Nyelvőr 1895., 1896. És: Még valami az alanyról és állítmányról. Nyelvtudományi Közlemények, 1899.

Brassai elméletét az alanyról, hogy az alany feltalálása és megállapítása nagyon könnyű annál az alárendeltségi viszonynál fogva, melyben az állítmány az alanyhoz áll. S azt mondja, hogy az alany feltalálására szolgáló összes jelek közül „egyedül a hangsúly érdemli meg a kalauz nevet.“ De csak úgy vehetjük hasznát, ha valóban organikus test gyanánt tagoljuk a mondatot. Végül így hódol Brassainak: „Az ok keresésében és feltalálásában Brassai volt vezérem, aki sokkal mélyebben pillantott be a mondat szerkezetébe, mint akár-mely nagynevű német tudós, Gabelentz, Kern, Wegener stb. Steinhallal egyetemben. Ezzel a nyilatkozattal egyszersmind megkövetem Brassait, ha akár „Hangsúly és Szórend“ c., akár ebben az értekezésemben, mely annak csak folytatása, elszóltam volna magamat, azaz, nem szóltam volna róla az őt megillető tisztelettel.“

Második értekezésében szembeállítja Brassait Kernnel. A mondat magyarázásában mindketten az igéből indulnak ki. A mondat mindkettőjük szerint igéből és határozókból áll. De Brassai azt hozza ki vizsgálata eredményéül, hogy a mondatban nincs dualizmus, Kern pedig meghagyja a dualizmust. Melyikök volt következetesebb? Kétségtelenül Brassai, mert az a tétel, hogy a mondat igéből és hozzája tartozó határozókból áll, egy kalap alá fogja a nevezőt a névszó többi formáival. Ha áll a tétel, akkor a nevező csak olyan határozó, mint a többi. Akkor nincs két úr a mondatban, csak egy: az ige. Kieska szerint Brassai azt a hibát követte el, hogy az alanyt és állítmányt támadta, holott csak a nevüket bitorló nevezőt és igét kellett volna támadnia. Mikor a subjectum jelentéseit vizsgálja, egyet elhagy s ez az, hogy a subjectum tehet valami *határozandót* is, melynek megfelel a határozó, vagy praedicatum. A subjectum „fenék-értelméből“ következik, hogy az a mondattag, melynek bizonyos jegyét, vagy tulajdonságát mondjuk meg. Ez más szóval a fogalom meghatározása: vagyis a subjectum a határozandó, a tulajdonított jegy pedig a határozó, vagy praedicatum. Mikor Brassai az igét és határozót állította szembe, két szempontot, a forma és functio alapját zavarta össze. A forma szempontjából az igével nem a határozó, hanem a névszó, a functio szempontjából a határozóval nem az ige, hanem a határozandó áll szemben. Szóval: Brassai csak az áldualizmust akarta kiirtani: az igazi

dualizmust szóval bántalmazta ugyan, de tettel elismerte, midőn tudott részt és újságot, inchoativumot és zömöt különböztetett meg. Brassai elnevezése szokatlan volt s „talán éppen ez az új műszó volt az oka, hogy sok helyes állítása is a pusztában kiáltó szavaként hangzott el.“ Még szokatlanabb a „*pótló egészítmény.*“ A hangsúly tüzetes vizsgálata után arra az eredményre jut, hogy „Brassai nem sok hasznát vette, hogy a subjectum és praedicatum szavaktól elállott. Csak ellenmondásokba keveredett és sokszor kénytelen volt a napot is letagadni az égről. De elvitathatatlan az az érdeme, hogy ő mutatta ki legelsőbb, hogy az ú. n. grammatikai alany csak üres szó. Kimutatta már 1852-ben, holott Steinthal csak 1855-ben kezd éppen azzal az üres töltéssel, az ú. n. grammatikai alannyal lövöldözni a grammatika birodalmába tolakodó logikára.“

Brassai nagy érdemeinek teljes elismerésével foglalkozott mondatelméletével Kocsis Lénárd.* Rámutat arra, hogy nálunk Brassai a lélektani irány első hirdetője; több tételét, melyet korábban nem fogadtak el, a haladó tudomány igazolta. Így azt, hogy ő a nyelvet csak az emberrel kapcsolatban bírja vizsgálatra érdemesnek tartani s hogy „az élőszójétés“ a mondat alkatában szabályozó hatalom. Ő volt nálunk az első, aki a nyelvészetben az analogia mindenre kiható működését nemcsak felismerte, hanem minden alkalommal hangsúlyozta, ami aztán a 70—80-as évek nyelvészeti kutatásának hatalmas lendületet adott. Legnagyobb érdeméül tekinti azt a tételt, hogy a nyelvbeli egyén nem a szó, hanem a mondat, melyet külföldön körülbelül vele egy időben Sayce hirdetett s melyet Hunfalvy, a nagyérdemű tudós, olyan semmitmondó érveléssel vont kétségbe. Ez a tétel természetes következménye volt annak az alapvető felfogásának, hogy ő a nyelvet nem az akkori spekulatív nyelvmetafizikusok módjára a gondolat és szellem incarnatiójának, hanem az emberek egymás közötti érintkezése eszközének fogta fel. Ennek a tételnek újsága miatt „meglepő s igazságában kimondhatatlan“ fontosságán nem üt csorbát az a Kocsis szerinti valószínű feltevés sem, hogy kimondására az a helytelen felfogás

* A mondatrészek viszonya Brassai mondatelméletében. Nyelvészeti Füzetek. Budapest, 1902.

adott alkalmat, hogy a nyelvészet nem történeti, hanem természeti tudomány. Erre a helytelen felfogásra pedig az indította Brassait, hogy „a nyelv fejlődésének történetével nem volt egészen tisztában.“ Kocsis a mondat duálijmusa kérdésében azok pártjára áll, akik nem ismerik el az ige monarchai uralmát a mondatban, hanem az alany és állítmány kettőséget vallják és hirdetik. Brassainak ezt a felfogását tévedésnek minősíti, amely oka volt több következetlenségének. Az ige monarchai uralmának kiemelésére az vezette, hogy a mondatot csak subjektív szempontból vizsgálta s e közben elfeledkezett arról, hogy egyaránt fontos a mondatnak és a hallónak az érdeke. Kocsis Brassai mondatelméletének egy olyan jelességét emeli ki, amelyet a kutatók nem vettek észre s ezzel ráirányítja a figyelmet *A magyar mondat* III. részének kiváló fontosságára. Brassai „egyik legfontosabb felfedezése“ a mondatrészek függésében a kétféle viszony megkülönböztetése: egyik a dologi viszonyoktól, a másik a szórendtől, illetőleg a hangsúlytól jelölt. Ez utóbbit nagyon behatóan tárgyalja s törvényeket állít fel; az előbbinél azonban „a félúton megállapodik.“ Ha nem áll meg a félúton, hanem a „dologi“ viszonyok általános kategóriáit is felállította volna, azaz részletes elemzései alapján általános törvényeket is megpróbált volna felállítani, rájött volna, hogy a cselekvő és a cselekvést kifejező ige dualisztikus viszonya az a tengely, mely körül forog tárgyi szempontból a magyar mondat világa.* A nyelvtörténeti szempont mellőzése többször megbosszulja magát nála; így mikor a *t* ragot egynek tartja e mondatokban: hat órát gyalogoltam, sokat esett és: Kolozsvárt mulattam, egyenest odatartok; mert itt két külön eredetű ragról van szó. Vagy amikor a *ben, ban* ragok között nem akar elismerni különbséget, mely Erdősi lelkén szárad s nem egyéb, mint „a nyelvtanárok költeménye — *commentum grammaticorum.*“ Vagy amikor abba „a roppant túlzásba“ esik, hogy nem akarja elismerni, hogy nem egyszer az *ért* rag helyett és *miatt* használtatik, hogy a *ból,ből* fölcserélhető *miatt-al*, vagy állhat helyette *szerint*, -nál *fogva, közül*. Ezeknél s még másoknál is nem akarja megengedni, amit a régi nyelv számos példával igazol, hogy az egyes kategóriák nin-

* Id. m. 63. i.

csenek oly élesen elválasztva egymástól, mint a logikában s az egyes ragok közti különbségek gyakran elmosódnak.* A jelző fogalmát túlságosan kiszélesíti Brassai, ami azonban természetes következménye volt az ige középponti helyzetéről alkotott felfogásának. Az értelmezőt — helyesen — jelzőnek tartja s úgy magyarázza, mint Simonyi s a címet és rangot jelölő szók helyét is úgy állapítja meg mint Simonyi.** Mi a mondatot így fordítóknak: Simonyi úgy magyarázza s állapítja meg, mint előtte Brassai. Részletekbe vezetne, ha Kocsisnak e nagyon tartalmas értekezésével behatóbban foglalkoznánk. Azért csak ezt a megállapítását emeljük még ki: „Termékeny gondolataival, a legnehezebb, de legfontosabb kérdések felvetésével nemzedékek számára jelölte meg a kutatásnak új szempontját, helyes irányát.“ És „nem kell mély látás annak megértésére, hogy csak a meg-megújuló mondat-tani vitáknak végső rostjai is Brassai műveibe mélyednek, hiszen épen a tőle felvetett kérdések tették a harc középpontját.“***

Kisebb fontosságú mondat-tani probléma az ú. n. *összevont* mondatkérdése.**** Mégis kissé részletesebben azért tárgyaljuk, mert története mutatja, hogy az új grammatikai iskola lélektani szempontja nálunk Brassainál jóval előbb érvényesült, mintahogy maga az iskola Steinthal elveivel 1855-ben megszületett. Brassai az összevont mondat kérdését legelőször már 1847-ben Okszerű Vezérében érinti: Az ilyen mondatoknak, mint: *ich sitze und schreibe*, megértésére az a magyarázat, hogy ezekben két vagy több mondat van összehúzza, épen nem szükséges, mondja itt. Azután a II. rész második kiadásában 1856-ban és a módszerről szóló akadémiai értekezésében 1869-ben foglalkozik e mondatokkal. Az ilyen mondatokat igaz, hogy széjjel lehet szedni, de abból nem következik, hogy eme szétszedett részekből állanak. Egy darab fát is három hasábra lehet hasítani, de ki merné állítani ama darab fa egész korában, hogy három hasábból áll? Az olyan elemzés vét a takarékoság elve ellen, az igazság

* Id. m. 59. l.

** Id. m. 66. l.

*** Id. m. 67. l.

**** Erdélyi Lajos: Az összevont mondat modern szempontból. Nyelvtudományi füzetek. 1896.

ellen és e szabály ellen: qui multum probat, nihil probat. Hiszen minden egyszerű mondatot annyi különböző mondatból lehetne összehúzza gondolni, ahány külön határozóval párosíthatni benne az igét. Szóval ez az összevonás csak chimaera! Brassai szerint „ez a tan filozófus szomszédainktól került hozzánk, akikről újabb nyelvtanaink írói nem restelték ezt is, mint valami nagy bölcseséget átkölcsonözni.“ És pedig átkeült, miként az alany és állítmány kérdésénél, a logika útján, melynek szempontjait a nyelvtudósok pszichológiai belátás nélkül alkalmazták a mondatra is. Brassai úgy fejezi ki ezt, hogy „tudományos vizsgálatokban a logika és nyelvészet, melyeket egymás segítségére rendelt a természet, nem egyszer egymás földébe kaszáltak s haszon helyett kárt tettek . . .“ A logikának, mint egy láthatatlan nemtőnek kell örködni minden tudománynak, jelesen a nyelvtannak eljárása felett, de ne úgy, hogy magát mutogassa és saját cselekvényeit vegyítse védenecsei közé.“ A németeknél az „összevont mondat“ kérdését csak a 80-as években fejtegette Kern és Burghauser, még pedig egészen azonos szellemben, mint Brassai. Nálunk Halász Ignác egyetemi előadásaiban csak a 90-es években vett tudomást e tanításról s vitte be iskolai nyelvtanaiba. Az történt itt is, hogy a mi tudósunk jóval megelőzte a filológus németeket s mikor ezek révén az új tanítás nálunk is ismeretes lett, felfedeztük, hogy hiszen ezt nálunk már régen hirdették és tanították.

Brassai mikor a magyar mondat elemzéséhez fog, nem a nyelvészeti szakosztály tagja. Ezért szükségét látja vállalkozása igazolásának. Felteszi hát a kérdést: Fábián és Szilágyi jutalmazott értekezései, Fogarasi Eurekaája, az Akadémia szerkesztette „Magyar nyelv rendszere“ után van-e szükség még a magyar mondat elméletére? S felel rá: van, még pedig jobbra, mert a magyar mondat kérdését eldöntöttnek nem tartja s mert rendíthetetlen az a meggyőződése, hogy a magyar mondat logikáját, azaz tényei rendszerezését s mindég érvényes szabályokra vitelét ő puhatolta ki. Mindazt, amit három értekezésében előad, nem hirtelen támadt ötlet, hanem 25 évi ernyedetlen nyomozásának gyümölcse, „melyben jövendő növények magvai rejlenek.“ Tételekbe szedi tehát a „magyar mondat logikáját“, „mindig érvényes szabályait.“

Egyik tétele az, hogy a nyelvészet induktív tudomány.

Ez a nyelvészeti tudománykutatás módszer kérdése. Ezt a tételt nálunk sem kellett felfedezni, mondja kicsinylőleg Hunfalvy. Brassai sem új találmányként tálalja fel s még sem felesleges, hogy ismét és ismét hangsúlyozza. Mert kora nyelvészeinek nagy része a nyelvi tényeket eleve megállapított általános szabályok alá akarja eróltetni s az analogia úgy van-ja helyett a deduktív okoskodás következményeként az úgy kell lenni-t erőszakolja. Nem talál elég gúnyos szavakat a nyelvészeti metafizika kicsúfolására, amely szükségképi viszonyt vél látni a gyökök és eszmék között, amiből — kivéve a hangutánzás esetét — semmi sincs. Ha tehát nem kellett is feltalálni a nyelvészet induktív voltát, övé mindenesetre az az érdem, hogy ezt mély meggyőződéssel állandóan hangsúlyozta s az analogia nagy szerepére élesen rávilágított.

Valószínűleg ez a meggyőződés vezette őt arra a másik tételére, hogy a nyelvtudomány természeti tudomány. Ma már a nyelvtudományt nem a természeti, hanem a szellemi tudományok közé számítják. De volt-e, vagy van-e valami alapja Brassai felfogásának? Hiszen egy olyan finoman elemző és mélyre látó elménél lehetetlen feltenniünk, hogy elemi dolgokban tévedett volna. Kétségtelenül volt, mert a hangok tana a mai haladottabb nyelvtudomány szerint is kizárólag a hang-fiziológia, tehát egy minden kétségen felülállóan természeti tudományra van alapítva. Mert a nyelv nemcsak az emberi szellem terméke, hanem a beszélő szervek fiziológiai produktuma is. Így tehát talán Osthofnak van igaza, hogy a nyelvtudomány voltaképpen mind a két tudomány csoportjához tartozik. A nyelvtudománynak természettudományi, lélektani és történelmi vonatkozásai vannak s ezek közül egyiket sem szabad elhanyagolnunk vagy kellesen felül becsülnünk. Természettudományi vonatkozásaiban a hangok képzését, akusztikai benyomásait, a lélektaniban a nyelvnek és gondolatnak kölcsönös hatását és viszonyát, a történetiben a mai nyelvet a történeti fejlődés alapján kutatja és igyekszik megmagyarázni. Kétségtelen ezek után, hogy Brassai nem minden alap nélkül számította a nyelvtudományt a természettudományok közé; de az is, hogy a természettudományokhoz való minden vonatkozása dacára is szellemi tudomány.

Brassai az Aristoteles-féle logikai kategóriák szalagján

járó mondatelemzés helyett a mondat lelkébe mélyen belátó pillantással a lélektan alapján akarja megérteni és megértetni a „magyar mondat logikáját“. Ez a harmadik nagy érdeme a magyar nyelvészet történetében. A mondatot tette vizsgálódásai kiinduló pontjául, de nem a logikai ítélet elégtelennek bizonyult járószalagja vezette kutatásában, hanem az a pszichológiai szempont, amelyet vele egy időben, de tőle függetlenül Sayce, Becker, Steinthal s azután az új grammatikai iskola érvényesítettek. És itt sajátos szövedékével találkozunk a Brassai lelkében élő eszméknek és meggyőződéseknek. Brassai mindenek előtt erős logikus fő, a „logika fegyveres Goliáthja.“ Minden tudományban, minden fejtegetésénél a logika a biztos és hibázni nem tudó kalauza. A nyelvészetben többször szemére lobbantják, hogy mindent a logika kaptafájára akar húzni és nem akar helyesnek elismerni semmi olyan nyelvtényt, ami ellene mond a logikának. És mégis ő az, aki nálunk először töri meg a logikának a mondatban addigi egyedül uralkodó formai szerepét és jelentőségét. Ez a pszichológiai szempont egyik jellemző tulajdonsága az új grammatikai iskolának. Brassai tehát nálunk megindítója volt annak az iránynak, melyet a nyelvtudomány történelme később a németeknél *új grammatikai iskolának* nevezett.

Ezek után majdnem érthetetlen, hogy miért idegenkedik Brassai nyelvtények történelmi szempontból való vizsgálatától. Tudja, hogy a nyelv nem kész, bevégzett és tökéletes egész, hanem állandó és folytonos változás alatt áll. Változnak a szók formái és jelentései, egyes szók kikopnak a használatból, új szókat fogad be és szentesít a használat, mint minden más terméke az emberi szellemnek. Tehát a nyelvtudomány nem nélkülözheti a nyelvi jelenségek történelmi változásainak megfigyelését, leírását és magyarázatát. Brassai kutatási módszere kétségtelenül hiányos volt a történelmi szemlélet mellőzése miatt. Mikor Hunfalvy 1859-ben figyelmeztette e hiányra, nem válaszolt ugyan, de beláthatta az ellenvetés alaposságát, mert *A magyar mondat* elemezéseit már a régi irodalomból vett számtalan példával kíséri és világítja meg.

Brassai módszerének e szerves egyoldalúságával függ össze az a másik, hogy nála hiányzik az *összehasonlítás*. A

kutató munkának ez a módszeres lépése természetszerűen és szükségképen foly a történelmi szemponttól. Brassai csak Hunfalvy figyelmeztetése után eszmél rá ezirányú feladatára. Mások is szemére vetik, hogy az erdélyi dialektust kedveli s másokkal szemben csak azt szereti feltolni döntő bíróul. Ha a „göcseji útas“ a göcseji nyelvjárással hozakodott elé, Brassai mérgesen követeli ugyanazt a jogot a székely nyelvjárásnak. Ez a kezdeti idegenkedés nála annál feltünőbb, mert jól ismerte Bopp korszakalkotó összehasonlító nyelvészeti működését, sőt --- úgy véli --- hogy ő a magyar mondat tanában ugyanazt művelte, amit Bopp az indogermán nyelvészetben az etymologia (ma úgy mondanók: alaktan) terén. És ismerte — habár nem nagyon értékelte — Grimm Jakabnak a német nyelvtanban nagy sikerrel alkalmazott módszerét is. És nálunk Sajnovics, Gyarmathi és Révai munkásságát is. Hogy még sem alkalmazta, annak oka az, hogy nem ismert nyelveket a magyar rokonságából. S mikor a rokonság gondolatát már nolle velle nem utasíthatta el, már idősebb volt, hogysen új nyelvek tanulásához foghatott volna. Ámbár tudjuk tőle is, Hunfalvytól is, hogy a szanszkritot és arabot már ősz fejjel kezdte tanulni s ezekben nagyon alapos ismereteket szerzett.

Dr. Gál Kelemen.

Adatok a bölöni unitárius egyházközség történetéhez.

Minden nép, minden intézmény a hagyományokban él és fejlődik tovább. Ezek a hagyományok olyan mélyen vésődnek a nép lelkébe, hogy hosszú idők változásai sem tudják azokat megsemmisíteni. E hagyományok alapján vallották és vallják a bölöni unitáriusok, hogy Bölön egyike volt azoknak a községeknek, amelyek az erdélyi reformáció hullámszáma idején teljes egészükben csatlakoztak az unitárius hitvalláshoz. Azelőtt sohasem fogadta el sem a közvetlen közelségben levő barcasági szász községek lutheri, sem pedig a szintén közvetlen szomszédságban levő Bardocz-széki székely községek kálvini vallását, hanem egyszerre a Dávid Ferenc követője lett és teljes eredetiségében az is maradt.

Ezt a mélyen bevésődő lelki hagyományt erősítik meg azok a történelmi okmányok, amelyek a bölöni unitárius egyházközség levéltárából és a helybeli református egyházközség régi feljegyzéseiből csak nemrégiben jutottak tudomásunkra. A református egyházközség feljegyzései azért bírnak döntő fontossággal, mert köztudomás szerint, az összes háromszéki unitárius és református gyülekezetek az első megalakulások alkalmával közös templomba jártak, közösen tartották az egyházközségi hivatalnokokat s általában vagyonszövetségben éltek. Ez a testvéries állapot egészen a keserűi Dayka János ref. püspök és a szomorú hírre vergődött bölöni Sikó István előbb sepsiszentgyörgyi unitárius, azután „orthodoxus Senior” háromszéki „visszatérítési” idejéig, vagyis mintegy 70 évig tartott.

Az unitárius egyházközség birtokában éppen ezen időközönből van egy néhány okmány, amelyek csak egy ecclesiáról tesznek említést, amely tehát 1569-től 1622-ig csak unitárius lehetett. Ezt bizonyítják a református egyházközség legelső feljegyzései, amelyek éppen Sikó esperes háromszéki szereplése idejéből valók: s tudunkra adják, hogy a bölöni református gyülekezetet egypár idegenből ide szakadt nemes em-

ber és jobbágyaik alapították meg. Ez pedig nem történhetett meg mindaddig, míg a külső erőszak nyomása alatt az összes háromszéki unitárius egyházközségek — s így a bölöni is — a református püspökség jurisdicciója alá nem kerültek. Sőt még ebből az időből is van egy adat éppen a már „orthodoxussá“ vedlett Sikó esperes saját kezéből, aki egy 1642-ben kiadott ítélete alapján a középajtaiak által „el perlett Mélyly patak cseréjét az bölöni tempolmhoz restinaltatja“, amely templom csak az ősi unitáriusoké lehetett — és amely Csere sohasem volt a reformátusoké. A Dayka-féle gyámság pontosan 1693 február 1-ig tartott, amikor Almási Gergely Mihály püspökünk engedélyt nyert, hogy a háromszéki egyházközségeket is megvizsgálhassa, s a legelső Generális Vizitációt ugyanakkor meg is kezdette Nagyajtán és február 3-án folytatta Bölönben.

Bölön tehát az első megalakulástól kezdve legalább 70 éven keresztül tiszta unitárius volt. Az 1622. évben aztán Háromszékre is elkövetkezett a Szombatosság cégére alatt megindított és — sajnos — fejedelmi segédlettel keresztül vitt hajszá, mely a sepsiszentgyörgyi „Sedes Spiritualis Orthodoxi“ Seniorának vezérletében legelőkelőbb egyházközségeinktől fosztott meg. Dálnok, Gidófalva, Szentiván, Szotyor, Illyefalva, Hidvég, Köpecz ekkor kerültek ki a tiszta unitárius vezetés alól. A többiekben pedig ez a folyamat az addig fennállott testvéries közösség alapján könnyen keresztül volt vihető, mert csak a lelki vezetőket kellett elmozdítani, vagy megpuhítani, a megmaradt nyáját más pásztorok vezetésére bízni, — s ezzel aztán a megfélemlített sokaság vígasztalóbb hithez is jutott.

A tömeg azonban nem mindenütt volt megfélemlíthető. A bölöniek tudomást szerezvén saját vezérok és vérök hitehagyásáról, a közeledő karhatalommal szemben banderiumot szerveztek s a fejedelmi biztosokat a községbe be sem engedték. Ennek a ténynek köszönhető, hogy Bölön 360 éven keresztül nemcsak unitárius jellegét tudta fenntartani, hanem iskoláját és nagy kiterjedésű birtokait is (később a reformátusokkal való testvéries közösség útján) egészen a legközelebbi agrárreform idejéig meg tudta menteni.

Az egyházközség birtokaira vonatkozólag már a legelső adatok 1569-ből és 1570-ből azokról a területekről szólnak,

melyek egészen a mai napig megmaradtak az egyházközség tulajdonában. Ugyancsak ilyen területekről szólnak Báthori Gábor 1608-i, Bethlen Gábor és I. Rákóczi György későbbi oklevelei, az 1632., 1634. és 1652. években vezetett Tractarialis Protocullumok, az Almási Gergely Mihály Generális Vizitációjáról felvett jegyzőkönyv, úgyszintén az ennek alapján közzé tett hirdetés, illetve figyelmeztetés is. Ezek az eredeti adatok nyilván igazolják a „Szentegyház“-nak és birtokainak tisztán unitárius eredetét, de igazlják azt is, hogy Bölön minden időkben ősi hitéhez és ősi vagyonához hűséggel ragaszkodott, melyeket a tettek idején mindig meg tudott védelmezni. Erről bizonyítanak a nagyajtaiakkal, középjajtaiakkal, szárazajtaiakkal, valamint a saját kebelében a Gazdagh György örökösével, sőt magával „az Faluval“ folytatott hosszadalmas perci. Mindezekre nem térhetünk ki részletesen, mert a periratok majdnem 200 esztendőt ölelnek fel, s némely esetben az unalomig hosszadalmasak. De figyelemre méltó jelenség, hogy a három Ajtával folytatott per ideje alatt lassanként kifejlődik „az Falu“ igénye, amelynek bizonyosan volt is valami alapja, mert az összes régebbi okmányok bizonyossága szerint valahányszor az egyházközség vagyoni ügyeiről volt szó, „a Judex Possessionis“ mindig jelen volt „az falu képében“. Egy 1742-ben Miklósvár széke előtt felvett jegyzőkönyvben ez áll: „Más a falu, más az Eccla és így az Erdő ámbár a Falu földin légyen, de ugyantsak az Erdő Proventussa az Ecc-lajé és nem dependealhat a Falu jurisdictionjától.“ Alább meglátjuk, hogy volt még ettől egészen elüttő és pedig döntő okoskodás is. Az 1752-ben felvett vallomási jegyzőkönyvben pedig úgy az unitaria, mint a reformata Ecclesia is képviselve van. Az Unitaria Ecclesiának tehát igen nagy erőt kellett kifejeznie, hogy először a szomszédos három községgel, azután pedig a saját politikai községével is békés állapothoz jusson. Közép- és Szárazajtával ezt a célját el is érte, akiket, úgy látszik, teljesen meggyőztek a fejedelmi oklevelek és Sikó István Senior ítélete; de a nagyajtaiak az 1608-ban megkezdett pereskedést egészen az 1776. évig vitték, amikor is „succumbálván úgy az alsó Széken, mint az Generális Széken, úgy a Méltóságos Királyi Táblán is“. — „semmi jussát azon Erdőhöz nem tartva de posteritate ad posteritatis in perpetuum.“

„Az Falu“ igénye egészen könnyen elintézhető volt, erről

gondoskodott Nagy Márton Nobilis uram., akinek igen böles tanítása szerint: „Falujé Ecclesiájé, Ecclesiájé Falujé Falu s Ecclesia mind egy” s ezzel aztán meg is elégedtek. Sokkal nehezebb volt ennél a Gazdag István uram esetének elintézése, aki ugyanis 1734-ben 400 erős forintokat adott a községnek adó befizetésére és katonák fogadásának költségére, s ezen összegekért a község a Szentegyház „Bélmező” nevű kaszáló helyét adta neki zálogba. Gazdag István, illetve Gazdag György uram utódait később perelni kellett Bélmezőért, mely mintegy 20 khold területű elsőrendű kaszáló-hely, — de az utódok az Egyházközség perét fumigálták, mert Gazdag István uram a *politikai község képviselőitől* vette volt zálogba. Az örökösök érveit azonban a Királyi Tábla nem fogadta el, mert „hitelesen és törvényesen” kimutatva látta, hogy Bélmező a Szentegyházé; mert annak taxáját mindig a Szentegyház bírta, s a szénahelyet vissza is ítélte 66 évi idegen birtoklás után. Áldassék érette Nagy Márton Nobilis Uram emlékezete, mert Innenső Bélmező ma is az Unitárius Egyházközségé, — azzal a nagy különbséggel, hogy ma már falú s Ecclesia *nem* mind egy.

Ezzel az ügygel kapcsolatban mint különös véletlen említhetem meg, hogy mielőtt az itt közölt iratokról és perekről tudomásunk lett volna, az Agrártörvény végrehajtása idején az Egyházközség mindenik ősi történelmi helyből megtartott egy-egy darabot, s így a mai Ravaszas Pataka, Veres alias Lapos Csere, Innenső Bélmező, Király Szadja és Zátón, amelyekből a kisajátított 1300 kholdból csak 92 khold maradt meg, mind az 1569. évre mutatnak vissza, Sikó Senioron és Gazdag György örökösein keresztül erős figyelmeztetésül szolgálva a mai nemzedéknek, hogy ősi hagyományaihoz soha hűtelen ne legyen...

A testvér református egyházközéggel való vagyonközösség eredetére vonatkozólag semmi bizonyos adatunk nincsen. A legvalószínűbb feltevés az, hogy mintán a reformátusok Bölönben egyházközséget szerveztek az 1620-as évek körül, s ekkor mind a két ecclesia egy jurisdictio alatt állott, az unitáriusok a vagyonból a lélekszám arányában részesítették a reformátusokat is. A legelső adat, mely megerősödésükről szól, 1650-ből való, amikor is a Szentkirályi István deák „az Bölöni nagyobbik Scholamester” házánál Bölöni Sikó Péter

literatus deákkal együtt megírnak egy zálogos levelet Vinczi Jánosné jószágáról. A nagyobbik Scholamester az unitárius volt — tehát lennie kellett „küsebbik“, vagyis református Scholamesternek is. Még most is, 300 év múlva ezzel az elnevezéssel különböztetik meg a két ecclesiát és előljáróit: nagy templom — kicsi templom, nagy pap — kicsi pap, nagy mester — kicsi mester, — de igen kevesen tudják, hogy ez elnevezésnek milyen történelmi előzményei vannak. A külsőségek elintézésében közöttük csakugyan semmi más különbség nem volt, mint „nagyobbik“ és „kisebbik“. Az 1700-as évek közepe táján azonban kezdik már használni az „unitaria“ és „reformata“ neveket, de ezeket is csak kivételesen gyakorolják, a legtöbbször csak „két-ág ecclesiáknak“ írják, a két-ág katonaság (huszár és gyalogos) elnevezés mintájára.

De bármikor is keletkezett a két egyházközség között a vagyonszövetség, annyi bizonyos, hogy az egész Háromszéken Bölönben maradt fenn a leghosszabb időn keresztül, amennyiben csak az 1868. évben szűnt meg, amikor lélekszám arányában békességesen megosztották, négyötöd részben az unitaria és egyötöd részben a reformata ecclesia javára, csupán csak az egy „Király Szabadja“ nevű négy hold területű kaszáló helyet és a hozzátartozó Olti vámos hidat tartották meg a régi közösségben, mint hiteles történelmi emléket. Az Agrár Törvény ennek is véget vetett, s ma már egyedüli jogos tulajdonosa az Unitárius Egyházközség. Harangjaik is közösek lévén, ezekből a reformátusokat pénzzel fizették ki, az 1767. évben közösen újra öntetett harang pedig ma az Unitáriusok tornyában hirdeti a hajdani idők emlékeit.

Az 1600-as évek elején egész Erdélyt dúló kegyetlen harcok arra indították Bölön lakosságát, hogy miután a község nyílt helyen fekszik, a felette álló dombtetőre a templom körül védelmi várat építsenek. Ezt a szándékukat meg is valósították az 1617. évben befejezett nagy munkával, amit az Örtorony külső falába helyezett felírás igazol: „Pro Pugnaculum et Turris Fortissima Nomen Domini Aedificatum Opera Incolarum Beoleon (iensis). Ao. Do. 1617. Geor. (gius) Keopeci.“ Az 1690. évi „boldogtalan állapotban“ az egész községnek ezen „kisdud kastélyocskában kellett szorúlniok“, amikor a 17 pontból álló Constitutio szerint választottak „falustól egyenlő akaratból“ Kapitányokat, Bírakat, Porkolóbo-

kat, s a büntető határozatok teljesen illenek is a kivételes állapotokhoz. A déli oldalon levő szűkebb bástya szolgált a tömlőc céljaira, s az ott őrködő Porkolábokról a harangozót még ma is porkolábnak nevezik. A várnak, habár méteresnél vastagabb falai most is keményen állanak, védelmi szempontból nem lehetett nagy jelentősége, s inkább csak az éjjeli támadások ellen nyújthatott oltalmat, amit az 1600-as évek állandó pusztításai közben bizonyára igénybe is vettek több ízben. Az 1720. évben a belső emelvények, a templom, bástyák, torony és a parochiális épületek teljesen leégtek, amikor az addig őrzött régi okmányok legnagyobb része is elpusztult, ezek között Izabella királyné adományozó levele Király Szabadjáról. A vár oldalain körös-körül latin felírások voltak, legnagyobbbrészt példabeszédek, de ezeknek már csak a nyomai láthatók.

Igen különös jelenségképpen tűnik ki a most előlerült iratokból, hogy némelykor az ecclesia birtokait is zálogba adták. Amint fennebb láttuk, Gazdag István uram esetében az elzálogosítás „falú szükségére“ történt; az 1815. esztendőben azonban Király Szabadját és Sebessét már a Fő- és Domesticus Curatorok adják zálogba a magyarósi szászoknak hat évre, templom építése céljából. Az 1802. évben az egész vidéket hatalmas földrengés látogatta meg, amikor a torony teljesen összeomlott. Ezt újraépítette 1804-ben Sáfrányi Ferenc bibartzfalvi „pallér“. Azután a templom első része rongálódott meg annyira, hogy teljesen renoválni kellett. Ez építkezés céljaira szolgált a zálogba adott kaszálók ára. A templomban az 1825. évig orgonát nem használtak; a legelső orgonát azon év szeptember 12-én szólaltatta meg bölöni Mikó Sámuel Rector (a bölöni Mikó Lőrinc édesapja), amely eseményről így emlékezik meg: „Dein' A. 1825. hujus tempore extrui curator Organum Musicale Cultui Divino inseruiens, cujus Pulsationem (quamvis jam Senio confectus erat) Deo juvante, exercere aggressus subsequentis Mensis 7bris Die 12 a ejusdem Anni in Templo Cantoriam una cum Organo hocce Musicali agere primo incepit.“ Ez az orgona szolgált 1895-ig, amikor az új orgonába teljesen beépítettet.

Az egyházközség modern irányban való fejlődése az 1860-as évektől kezdődik. Az 1868. évben megszűnik a reformátusokkal addig fennállott vagyonközösség, mely az új

idők szellemével már nem volt összeegyeztethető. 1874-ben megszűnnek a szántóföldek és kaszálók után apáról fiúra szálló ú. n. taxák, ezek helyett rendes haszonbért fizetnek. A telekkönyvi rendezések után eladják a Veres Csere fáját, s a begyűlt összegből megépíttetik az 1921. évben elrekvirált díszes iskolát 5 nagy teremmel és egy tanítói lakással. A bejárat felett nagy márványtáblán ez a felírás van (melyet a legújabb kezelőség papírral elfedett): „Nevelő Intézet. Épült a bölöni Unitáriusok buzgóságából, 1876.“ — 1884-ben megvásárolják az Apor-féle 150 holdas birtokot, mely után még két nagy erdőrészt kap az egyházközség. 1893-ban eladják az Innenső Tér cserefáját, melynek árából megépül a szép kupolás templom, s mellette a díszes parochia; 1908-ban megvásárolják a Zathureczky-féle 7 holdas belsőséget, amelyen levő Curiális-ház 1921-ben felekezeti iskolává alakítottát 4 tanerővel. 1922-ben elkövetkezik az Agrártörvény végrehajtása, — s ekkor megkezdődik az új küzdelem a hitért, a fennmaradásért, az ősi hagyományok megtartásáért, a jövőért. A mostani és az eljövő nemzedék feladata lesz, hogy ebben az irányban bizonyosságot tegyen hithűségéről. Az előbbi nemzedékeket az egyházközség nagy vagyona olcsó megélhetési forrásokhoz, tőkepénzei által szintén olcsó hitelhez juttatta, — s ez úton megmentette a divatos kivándorlástól. Hivatását a hívekkel szemben a legtökéletesebb mértékben teljesítette. A jövőre nézve pedig az elmúlt 360 esztendő éppen elég tanulságokkal szolgálhat mindeneknek, „az kiket illet“.

Ugyancsak a régi iratokkal együtt került elő az Egyházközségnek 1739-től 1857-ig vezetett eredeti Anyakönyve, valamint két, kézzel írott hatalmas Graduale (Énekes könyv) az egyik 1725-ből, a másik 1758-ból. Az utóbbi „íratott a bölöni Unitária Ecclesiának akkori méltatlan Oskola Mestere Homoródmácsi Kovács János által.“ Mind a két kézirat annyira szép, hogy nyomtatott könyvnek is beillik. Ezenkívül igen értékes feljegyzések találhatók bennök.

A régi bölöni családokból legnevezetesebb emberek voltak: Uzoni Fosztó Márton illyefalvi legutolsó unitárius pap (Sikó István kortársa); Uzoni Fosztó János bölöni híres iskolamester; Uzoni Fosztó István, a jeles történetíró, Archizewsky Tóbiás. Philipovits László. Kosztek Lőrinc lengyel

származású nemesek, az utóbbi a ma is virágzó s egyházi életünkben a múltban is állandó szerepet játszó Gazdagh-család őse. Bölöni Bedő Pál, előbb főjegyző, azután püspök; bölöni Benkő Sámuel kolozsvári tanár; bölöni Nagy György kolozsvári szentpéteri pap; bölöni Pálfi Benjámín kolozsvári tanár és főjegyző; bölöni Farkas Sándor az északamerikai hírneves utazó; bölöni Mikó Lőrinc, Statusunk egyik újjáteremtője; bölöni Ferencz János kolozsvári pap; a világi hivatalokban előkelő szerepet játszó Dónáth-, Rác-, Mikó- és Tana-család több tagja; végül a bölöni Sikó-család csaknem valamennyi tagja, akiknek nevei a megalakulástól kezdve csaknem minden egyes okmányban szerepelnek, 1569-ben és 1570-ben három is.

Bölöni papok voltak: Sikó György 1569-ben. Gálfalvi Pál senior 1700 körül. Gálfalvi István 1738-ig. Philipovits László esperes 1739—1763-ig, hozatott Kénosból; közben Ajtay István residens minister 1752-ben. Homoródalmási Kovács János 1764—1779-ig, hozatott nagyajtai Rectorságból. Szolga Ferenc esperes 1779—1791-ig, hozatott Nagyajtáról; újra Kovács János, az előbbi, 1791—1797-ig. Nagyajtai Péterfi Miklós 1797—1813-ig, hozatott Oklándról. Dersi Mózes 1813—1838-ig, hozatott Homoródújfalúból. Derzsi Paál János esperes, hozatott Sepsikőröspatakról, 1838—1845-ig. Homoródalmási Máté István 1845—1860-ig, azelőtt Derzsi Paál János segédpapja volt. Lőfi Áron de Laborfalva, 1860—1906-ig. Esperes, hozatott Deésfalváról.

Bölöni iskolamesterek voltak: Illlyefalvi András deák 1586-ban. Ferencz Tamás deák bölöni nobilis 1638-ban. Szentkirályi István deák „az bölöni nagyobbik Schola Mester“ 1650-ben. Szentiványi Bartók János 1670 körül, aki a hídvégi megszűnt algymnáziumból jött Bölönbe. Zsigmond deák 1690-ben, aki Tatárországba hurcoltatott, ahonnan 90 Imperiális tallér és 45 forint folyópénz lefizetése ellenében szabadult. Veress Pál de Homoródszentpál, Scholacha magnus et famosus, cujus gradus erat inter Pastores Diaeceseanos, 1700-ban. Solymosi S. Pál 1719-ben. Gálfalvi Pál, filius Senioris Pauli Gálfalvi, Pastoris Ecclesiae Bölöniensis, 1720-ban. Philipovits László, aki később bölöni pap és esperes lett, 1730-ig. Id. Végh Mihály de D. Szt. Márton, Rector severus sed diligens per unicum Lustrum, 1732 körül. Péterfi György de Nagy-

ajta 1735-ben. Uzoni Fosztó János, scholarcha, famosus, medio hujus correcta est Grammatica Molnaris quodammodo quod Typis mandata est Coronae A., 1740. Ifj. Végh Mihály, hunc modici neglectum dixerunt, 1750. Csiki István, filius Pastoris Árkosiensis, 1760-ig. Homoródalmási Kovács János, homo amatissimus et doctus lectusque, hic scripsit hujus Templi Graduale Passionemque J. Christi, 1764-ig. Ekkor pap lett ugyanott. Köpeci Nagy Gábor de eadem, 1764—1786-ig, hujus tempore coeperunt Rectores nominari Ludi-Magistri. Azután kőröspataki pap lett. Nagy István 1786—1798-ig. Bölöni Mikó Sámuel, qui officium Rectoratus inchoavit A. 1798 (finem vero ubi et quando site impositurus. Deus novit. Saját megjegyzése) 1843-ig. Albert Áron, az előbbi veje 1843—1868-ig, hozatott Árkosról. Id. Albert Lőrinc, az előbbi fia 1868—1921-ig, aki az egész Statusban a legutolsó iskola-mester volt. Hozatott Árkosról.

Az egyházközség bőséges jövedelmi forrásai mindenkor biztosították fennmaradhatóságát, s ez okból az adományozók sorában nem találkozunk sok névvel. De ezek közül is kiemelkedik Gazdagh Bálint Nobilis persona, nejével dálnoki Veress Mária asszonnyal, kik az 1738. évben „Száz magyar ezüst forintokat legálnak és conferálnak“, azzal a feltétellel, hogy ha az Ecclesia valami extremumra jutna, csak akkor disponálhassanak a Capitalis felől, — de akkor is „falú szükségére, vagy portióba ne légyen szabad erogálni.“ A Capitalis valószínűleg az 1810. évi devaluatio idején lett az idők martaléka. — Maga az egyházközség azonban minden időben gyakorolta a jótékonyt és áldozatkészséget. Teljesen ingyenes iskolát tartott fenn 1911-ig. Az 1899. évi tagosítás alkalmával mindkét Ecclesia olyan helyekre helyezkedett, hogy a község népe a jobb minőségű földeket kapta; a legújabb kisajátítások alkalmával pedig mintegy 1700 khold területtel biztosították az új birtokosok megélhetését. Az 1848-i dicsőséges szabadságharc idején egy 7 mázsás harangot adományozott Gábor Áronnak ágyúöntés céljaira. Quid venit propter — Deus novit...

Generális vizitációk tartattak: 1693 február 3-án, Almási Gergey Mihály püspök vezetésével. 1698-ban Zsinat, amikor a lengyel unitáriusokat megintették, hogy ragaszkodjanak a magyar unitáriusok szokásaihoz. 1766 március 14. 15-én,

1789 február 21. 22-én és 1828 január 29. 30-án szintén Gen. Vizitáció. 1840-ben Zsinat. 1884-ben Generális Vizitáció, Ferencz József püspök vezetésével. 1895-ben Zsinat és templomszentelés. 1926-ban Harang- és Orgonaszentelés, nagy ünnepséggel.

Végül álljanak itt azok az egyes erdőrészek és mezőségek elnevezései, melyek ősi időktől fogva napjainkig fennmaradtak, s most is használatban vannak.

1. *Erdőrészek:* Lógó, Hímes, Küs árnyék, Lapos csere, Visszafolyó, Ravaszos csere, vagy Innenső Tér, Bányakaréj, Nyúlat, Ülök, Nyakacfája (ezek egyházi erdők voltak). Az ú. n. Fekete erdő részei: Tikos bérc, Somos tető, Várhegy kútja, Nagy Bölön Várhegye, Dobogó, Csorda déllő (delelő), Hajdinárom, Szénahordó, Balog béres, Kemencés kút, Setét almafa, Lapos bérc, Köves bérc, Meggyes, Paptasallya, Bugygyan kútja, Szurdok, Küs Kénos, Nagy Kénos, Gyükeres, Köz, Ház pusztája, Ösvény bérc, Mikó bérc, Nyíres bérc, Fekete bérc, Szálkás bérc, Előhágó, Les bérc, Gerő földje, Lüget oldal, Eröss oldal, Lüget szakadatja, Lüget árnyék, Korlát oldala, Farkas lakaja, Szederjes hágó, Darázskő forrása, Borvíz, Imre szarványa, Bornás bérc, Tökös bérc, Gurdon, Küs-györgy verőfeje, Nagy árnyék, Nyíres verőfeje, Küs hágó, Nagy hágó, Árkosi hágó, Bala szék árka, Tanáné kútja, Kecske déllő, Kerek déllő, Karika vápa, Kovács pataka, Lázár szegeletje.

2. *Mezei részek:* Bélmező, Csató vágása, Magyarós egre kútja, Hijoré (Hajórév), Király szabadja, Sebesse, Kövess arr, Ravaszas, Tyukász árok, Rigómező, Mátyás berke, Süket kút mezeje, Kandal kertje, Nagy magyarós, Sikó mesgyéje, Küss Bölön oldala, Csókóz, Hegyesd, Panika, Kerekmező, Turcsi, Sinkorotványa, Kerekes egre, Nyíres domb, Nyíres mező, Nyíres sássá, Papsára, Medvés, Nagy híd porongyossa, Papszege, Papoldala, Pap Gyurka tója, Kálnoki szege, Ferencz Están szege, Szászok szege, Malomszeg, Sárospatak kebele, Nyerész, Berek sássá, Mátéfiné kútja, Piribát kútja, Keverge, Sáros keverge, Büdös kút, Büdös fa, Balázsé, Csereköz árnyéka, Varjúvár, Szarkatető, Almásköze, Káposztás, Bogos, Gyertyános, Mazalin szege, Délremenő, Oltramenő, Üreskas oldala, Agyagos tető, Lüget patak, Nyíres út, Ágazat, Karsa, Szennyes árka, Faragókő, Nímet kalap, Középláb,

Csipkebokor, Kertrejövő, Hosszúrész, Sas lábja, Tanórkapu, Tanórok, Csihányos, Pataktó, Siló porongya, Tómart, Forró kertje, Lőfi kertje, Kápolna, Felhágó, Hosszú, Kurta hosszú, Vermes kút, Takó kert, Kincses gödör, Orotás tető, Felmező, Záton, Mély patak, Ásás, Lókötő hely, Sáros tó, Sziüget.

Mindezek az elnevezések Bölön ősi magyar eredetére mutatnak, s népiünkben ma is fennmaradt az ősi hagyományokhoz és szokásokhoz való görcsös ragaszkodás, mely talán további fennmaradását is biztosítja. Legyen e fennmaradhatásnak örökös szimbóluma az ősi Vár és a közüle óriásként kiemelkedő új templom.

• *Lőfi Ödön, bölöni lelkész.*

A pap társadalmi értéke.

Hosszú időre terjedett paposkodásom alatt, valahányszor valamelyik ténykedésemet elvégeztem, mindig előmbre tólultak lelki ismeretem komoly kérdései: „*Ér-e valamit a te munkád?*“ „*Hiszed-e, hogy van valamelyes haszna a társadalomnak te bened?*“ „*Adott-e a te mai munkád valami erőgyarapodást a fejlődés nagyszerű elvének az ember társadalmi haladásához is?*“ Egyszóval: *van-e olyan értéke a papnak a társadalomban, amilyent a társadalom tőle a multban is követelt és ma is megkíván?*

Szomorúan kellett e kérdésekre az apostollal felelnem: „*Nem-hogy immár elértem volna a célt . . . — (és igenlőleg felelhetnék) — de sőt inkább igyekeznem kell, hogy azt elérhessem*“. Szomorúan kellett belátnom, hogy messze vagyok még attól a céltől, amit a társadalommal egyetértve magam is kitűztem, hogy t. i. a hallgatóim boldogságát és megelégedését munkálhassam. Sőt ellenkezőleg, minél nagyobb igyekezettel használtam fel a társadalom nyújtotta eszközöket: a tudomány, az ismeret, a művészet és társas intézmények eszközeit, annál fokozottabb mértékben láttam növekedni az emberek szellemi és lelki szomjúságát. És a legnagyobb szomorúsággal kellett ezek után beismernem e nagyon szép célhoz saját erőm gyengeségét.

Tünődések, hosszas elmélkedések után láttam be a cél helyesebb kitűzésének szükségét és a munkakör-határának és eszközének a vallásos élethez alkalmasabb megállapítását. Mindenekfelett pedig elhatárolandónak tartottam a lelki életet a testi, gazdasági, politikai és más gyakorlati feladatoktól s a papi munka célját azok fölébe helyezve, így határoztam meg: *az emberek lelki világát egy láthatatlan, egy mindent alkotó és mindenben működő Lény felé irányítani, e Lényt minden természeti jelenségben megláttatni és megéreztetni; e Lényt, mint szerető Atyát, testvéries szeretetben bizalommal az emberek keblébe varázsolni.*

Ezzel a meghatározással önként állott elő az érték is, mely

a papi munkát megméri s amely érték tehát nem a társadalom ajánlotta eszközökben keresendő, hanem a pap lelki tulajdonaiban nyilvánul. Így jutottam arra a meggyőződésre, hogy egy pap társadalmi értéke a papi egyén lelki tulajdonságaitól és pedig: a) az állásra való lelki készségtől, b) az ahhoz való hűségtől s c) az azzal való szerény megelégedéstől függ. E megállapításhoz sietek mindjárt megjegyezni, hogy mivel ezek egyéni tulajdonságok: ezek részletesebb indokolását csak röviden érinthetem.

A lelki készségeu értem azt a lelki tulajdonságot, amelyet Jézus úgy fejezett ki: „Az én országom nem e világi ország“. Avagy egy más alkalommal: „Van nekem eledelem, hogy annak akarátát cselekedjem, aki engem elbocsátott“. A lelki készség, avagy a hivatás-érzés az az egyéni tulajdonság, mely a pap előtt a papi hivatást mindenféle hivatás között a legszebbnek állítja, azért, mert a megszámlálhatatlan földi állapotok, emberi érzelmek és hangulatok akármelyikében megérzi maga és embertársainak is megmutat-hatja Isten jelenlétét. Én valóban csak akkor éreztem hivatásom betöltését, amikor hallgatóimat a bánatban megvigasztalhattam, örömeiket fokozhattam azzal, ha igazi megnyugvással mondhattam nekik: „az én igám terhes és gyönyörűséges“, mert ezen a téren tehetek mindenkivel jót.

A hűség értéke akkor tűnik fel, mikor a testi megélhetés gondjai között is ellenáll a meggazdagodás csábító vágyainak, amely nélkül hiába szónokol a világi javak értéktelen voltáról. E nélkül a hűség nélkül bizonyos, hogy csak zengő érc és pengő cimbalomként fognak feltűnni hallgatói előtt az Idvezítő boldogságtanait hirdető szent igék.

A szerény megelégedés drága kincse nélkül, az általános emberi gyengeség miatt, elbizakodott tekintély-hajhászóvá lesz a pap. Elfogult lesz saját feladata felől is, ami igen gyakran a közrend és közintézmények felfogatására indítja.

Ezeknek az észrevételeknek közrebocsátásával s azzal a nyugodt önérzettel mondok tehát búcsut 47 évig tartott papskodásomnak, hogy „nem szégyenlem a Krisztus evangéliumát“, „volt akaratom a jóra“, — de azt teljesítenem nem volt erőm; hanem ha Isten új életre hívna, újból csak a papi pályát választanám.

Németh István
torockói nyug. lelkész.

IRODALOM

Dr. Gál Kelemen: „A nemzeti nevelés román fogalmazásban“. Cluj-Kolozsvár. Minerva. 1930. 18. 1.

Az Erdélyi Tudományos Füzetek 24. számaképpen az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadásában jelent meg Dr. Gál Kelemennek, ennek a fáradhatatlan tollú írónknak, a fenti tanulmánya, amely különnyomat az „Erdélyi Múzeum“ 35. évfolyamának 1—3. számából. Dr. Gál Kelemen nemcsak jeles pedagógus, hanem a magyar pedagógiai irodalomnak legbehatóbb ismerője Erdélyben. Számos újságcikkével eddig is igazolta, hogy e mellett élénk figyelemmel kíséri a román pedagógiai mozgalmakat is. Alig volt az új Romániának iskolai téren olyan megmozdulása, amelyet a magyar olvasóközönséggel nyomban ne ismertetett s szakavatott reflexióival ne kísért volna. A kezünk alatt lévő tanulmánya azt mutatja, hogy most már új államjogi helyzetünk sugallta parancs következtében a román nemzeti nevelés problémájába is mélyen behatolt. Rövid történelmi visszaillesztés után, élénken világít rá arra, hogy a mai román pedagógusok és államférfiak miképpen fogják fel a nemzeti nevelés nagy gondolatát. Jól esik írása nyomán megállapítanunk azt, hogy a türelmetlen, elfogult és sovíniszta pedagógusok és politikusok mellett vannak fennkölt gondolkozású államférfiak, akik az iskolát a politikától megtisztítani akarják s azt olyan melegágnak tekintik, amelynek hivatása, hogy az általános kultúrát minél szabadabban növelje és fejlessze. Az emberiség tökéletesedésében és a józan eszmék végső győzelmében való hit mondatja a tudós szerzővel, hogy eljön az idő, sőt már útban van, amikor „a kisebbségek nemzeti öntudata érintetlen és elidegeníthetetlen kulturkincs lesz, mint a hit és lelkiismeret szabadsága“. Már ez a tanulság is megéri, hogy minél többen olvassák ezt az alapos, a kérdés lényegébe vágó és nagy pedagógiai felkészültséggel írott tanulmányt.

S. Nagy László: „Harc a végeken. Az erdélyi irodalmi küzdelmek hőskorából“. Erdélyi Szemle kiadása. 1930. 61 l.

S. Nagy László az U. I. T. főtítkára ebben a kis könyvében beszámol a magyar irodalomnak az 1919. és 20-as években ama kezdő lépéseiről, melyeket a nagy összeomlás után tett. Megelevenülnek előttünk azok a tapogatózások, kísérletek, amelyekkel az anyatörzsről leszakadt erdélyi irodalom próbálkozott az önállóság útján, hogy új gyökereket hajtson s új alapokat teremtsen. Ezekben a küzdelmekben az író is az „Erdélyi Szemle“ útján tevékeny részt vett. Érdekes és szellemes megjegyzésnk kísérletében vonulnak fel a megelőző kor jól ismert írói mellett azok a fiatalok, akik akkor tették a kezdőlépéseket, de akik azóta már sasszárnyakon járnak a magyar láthatáron. Mint olvasmány szép és kellemes s eltekintve az itt-ott érezhető egocentrikus irányzatától, irodalomtörténeti szempontból is kiváló figyelmet érdemel. Kapható minden könyvkereskedésben vagy az „Erdélyi Szemle“ kiadóhivatalában. Cluj-Kolozsvár, Cal. Victoriei 37. Ára 50 leu.

KÜLÖNFÉLÉK

Vasárnapi iskola. Körmőczi János püspök az „unitárium főconsistorium“-ból 1813. július 17-én az inspektor kurátoroknak kiadott utasításában, miután kötelességükké teszi, hogy a jobb talentumu gyermekek felsőbb iskolai tanulását lehetővé tenni és előmozdítani igyekezzenek, a vasárnapi iskolai tanításról ezeket mondja: „Minthogy az otthon maradandó ifjúság a gyakorlásból kijövén, azon gyöngye tanuláskor könnyen elenyészik, elannyira, hogy némelyek emberkort érvén, még vallásunk principiumait sem tudják s annál fogva ingadozók, vagy vallástalanok, némelyek pedig a vallásról épen balvélekedésük lesznek, innen minthogy egy jó polgárnak formáltatására a keresztényi sz. vallás legalkalmasabb eszköz, hogy vigyázattal legyenek az inspector curatorok arra, hogy *a régi* azon jó rendtartás minden ekléziában megnyitassék és szorosán megtartassék, mely szerént minden esztendőben, mindkét nembeli ifjúság a helybeli parochusok által, a népesebb ekléziákban a mester is segítségül felvételén, a kiadandó utasítás szerént a vallás principiumaiban, istentisztelet módjában és éneklésben szorgalmasan taníttassanak a lelki tanítók responsabilitása alatt minden vasárnapokon Szentgyörgy napjától fogva Szentmihály napjáig reggeli templom után a férfi-, estvéli templom után pedig a leánynembeli ifjúság és ezekkel is Szentmihály nap körül közönséges examenek a templomban tartatván, az inspector curatorok és esperest vagy ezeknek személyesek alternative maguk közt úgy rendezék, hogy valamelyik mindenik ekléziabeli examenen jelen legyen és erről is a készitendő lajstrom mellett genuine és környüállásos tudósi-ás tétessék a consistoriumnak“.

Szószerinti szövegében közöltük a terjedelmes utasításnak a vasárnapi iskolára vonatkozó részét, mert ez sok, e kérdés körül felmerült félreértést eloszlathat. Nevezetesen eloszlatja azt a téves felfogást, mintha ez az intézmény Angliából lett volna hozzánk áttűtetve. Hiszen még Körmőczi is mint „régii jó rendtartás“-t említi.

Célja az, hogy az elemi iskolákból kikerült mindkétnembeli ifjúság a vallás alapelveiben, az istentisztelet módjában és az éneklésben rendszeres oktatást nyerjen, hogy így a káros hatásoknak kitett ifjúság állandóan egyházi vezetés alatt álljon. Mintha csak a mának szólana ez az intézkedés. Elemi iskoláink megfogytak. Növendékeink nagyrésze idegen befolyás alatt végzi elemi iskoláit. Most van igazán szükség arra, hogy állandóan rajtuk tartsuk kezünket és szemünket a vasárnapi iskola útján. Nagyon tévednek hát azok, akik a „rendes istentisztelet keretében“ szokták végezni ezt. Az istentisztelet a hivek közös cselekménye. Azt nem lehet vasárnapi iskolává átformálni. Ugyancsak tévedésben vannak azok is, akik az újabban gyakorlatba jött gyermek-istentiszteletekkel kívánják pótolni. A gyermek-istentiszteletek célja egészen más, mint a vasárnapi iskoláé. A kettőt összetéveszteni nem szabad. Végül hibás az a felfogás is, amely egy-egy szindarab előadásával vagy mulatság rendezésével véli eleget tenni az ifjúsággal szemben tartozó kötelezettségének. A vasárnapi iskola az ifjúsággal való rendes és komoly foglalkozást kíván különösen ma, amikor az elemi iskolai nevelés hiányait is itt kell pótolni. Ha az időre és helyre nézve nem is lehet pontos és egyöntetű utasításokat adni, de a jó pásztor megtalálja az utat, amelyen az ifjúság lelkéhez juthat s őket állandóan a maga hitbe'i, szellemi és erkölcsi légkörében tarthatja.

Channing emlékűnnep. A Dávid Ferenc-Egylet Kolozsvárt, Channing születése 150-dik évfordulója alkalmából április hó 6-án emlékűnnepélyt rendezett, melyen a főgimnázium ifjusága énekelt. Dr. Boros György püspök megnyitót és dr. Varga Béla emlékbeszédet mondott. Az ünnepély szép közönség érdeklődése mellett folyt le.

Fő- és f. ü. gondnoki értekezlet volt Kolozsvárt 1930. március 10. és 11.-én, amelyen a hivatalosak csaknem teljes számban megjelentek. Az értekezlet az egyh. fegyelmezés és az egyh. adó kérdésében, valamint a papnövendékek gazdasági képzése tekintetében folytatott beható tanácskozást.

Az Unitárius Irodalmi Társaság felolvasó ülései. Az U. I. T. március 2-án Kolozsvárt és április 13-án Tordán szépen sikerült felolvasó-üléseket tartott. Mindkét helyen dr. Boros György tb. elnök mondott elnöki megnyitót. Pálffi Márton főgimn. tanár a

régi unitárius költőkről tartott érdeklődéssel kísért előadást. S. Nagy László főtítkárr az újabbi költőinket mutatta be. Mig Gyallay Pap Domokos a Kisfaludy Társaság ujonnan megválasztott tagja, egy-egy novellát olvasott fel.

Jézus történelmi személyisége. *Robert Eisler* német tudós mélyreható kutatásokat végzett Flavius Josephus híres zsidó történetíró művei alapján. Flavius Josephus az evangéliumokon kívül, az egyetlen biztos történelmi forrás, amely Jézusról megemlékezik. Ezt a történelmi forrást a nyugati ker. egyház sokszor és sokképen változtatta s eredeti jellegéből kiforgatta. De Robert Eislernek 16 régi orosz szöveg összehasonlítása alapján sikerült az eredeti szöveget helyreállítania. Az így helyreállított eredeti szöveg alapján ilyen következtetésre jut: „A keresztény forradalom valóban létezett s kezdetben társadalmi volt s a rómaiak igája és a papság ellen irányult, amelyet későbben Pál apostolnak sikerült szellemi forradalommá változtatni. Tehát az az újabbi német és francia felfogás, hogy Jézus a történelemben nem létezett, egyszersmindenkorra elesik.“ „A Marx-féle iskola, mely a szegények és gazdagok közötti osztályharcot hirdeti, midőn a Flavius Josephus eredeti szövegét elfogadja és magyarázza, a Jézus történeti személyiségét maga is kézzelfoghatóan igazolja.

Gyászhirek: *Árkosi Ferenczy József* gyógyszerész, a hunyadmegyei gyógyszerészegyesület elnöke, az unitárius egyházi főtanács tagja életének 60-ik, boldog házasságának 22-ik évében március hó 4-én váratlanul elhunyt. Élete javakorában hagyott itt egy szép családot, melyért életében annyit küzdött és fáradozott. De a családon kívül áldásos tevékenységet fejtett ki nem csupán a gyógyszerészek egyesületében, hanem a hunyadmegyei magyar társadalom szervezésében. Ezenkívül unitárius egyházának is lelkes, öntudatos és áldozatkész tagja volt, aki nem szóval, hanem cselekedettel szolgálta azt. A halál Budapesten érte, ahová magát gyógykezeltetni ment s ahol a Kerepesi-úti temetőben nyugosznak porai. Áldott emlékét kegyelettel őrzi családja és a messze kiterjedt rokonság. Dr. Ferenczy Géza egyházi főgondnok, Lőrinczi Istvánné, Vári Albertné, Lőfi Ödönné és Lőfi Gyuláné testvérüket gyászolják az elhunytban. — *Hosszu Ferenc* volt állami ig.-tanító, egyházi tanácsos, a kálnoki hitelszövetkezet elnöke, az árkosi takarékpénztár igazgatója, életének 72-ik, boldog házasságának 46-ik évében

március hó 12-én Kálnokon rövid szenvedés után elhunyt. A bánatos özvegy, a szerető gyermekek, unokák és nagyszámu közeli és távoli rokon kegyelettel őrzi emlékét. — *Kendi István*, a székelykereszturi unitárius egyházközség énekvezér-tanítója, egyházi tanácsos, életének 44-ik, boldog házasságának 20-ik évében március hó 21-én hosszas és kínos szenvedés után Székelykereszturon meghalt. Akkor ment el, amikor szerető övéinek a legnagyobb szüksége lett volna az ő édesapai gondjára és szeretetére. A családon kívül egyháza életében is lelkes és odaadó munkásságot fejtett ki. — *Mózes András* m. kir. postafőfelügyelő 62 éves korában, boldog házasságának 17-ik évében hosszas szenvedés után április hó 4-én jobblétre szenderült Budapesten. Szerény, de kitartó munkával emelkedett a hivatali lépcsőkön, mindenütt becsülést és elismerést szerezve odaadó hűségével és becsületességével. Egyetlen fia mellett özvegye és nagyszámu rokonság hálás szeretettel őrzi emlékét. — *Kopp István*, a Kolozsvári Takarékpénztár és Hitelbank tisztviselője, életének 30-ik évében április hó 11-én rövid szenvedés után meghalt. Az élet tavaszkorában távozott el, amikor még annyi remény fűződött fiatal életéhez, bánatot és keserűséget hagyva szerető szülőinek és testvéreinek. Nyugalma legyen csendes! — *Homoródalmási Barra Lajos dr.* 34 éves korában április hó 18-án Budapesten váratlanul elhunyt. Péter Lajosné és Antonya Mihályné testvérüket gyászolják az elhunytban. — *Özv. Balaskó Ferencné* szül. *Teslák Matild* életének 75-ik, özvegyisége 38-ik évében április 6-án Vargyason befejezte munkás életét. Ürmösi Józsefné édesanyját gyászolja az elhunytban. — *Csegezi Csegezy Mihály* nyug. tordai törvényszéki elnök, volt országgyűlési képviselő, az aranyostordai unitárius egyházkör tb. f. ü. gondnoka, az unitárius egyház főtanácsának és a tordai unitárius egyházközség keblbi tanácsának tagja, 88 éves korában, egy szép és áldásos élet után, március hó 2-án elhunyt Tordán. Egy meleg szívé s a közügyeket lelkesen szolgált férfi távozott el benne, kinek emléke áldott a családban és az egyházban.

Hirdetés. A „Keresztény Magvető“ régi évfolyamaiból több kötet van raktáron, amelyek akár egyben akár füzetenkint is eladók. Aki ezekből vásárolni akar, lépjük érintkezésbe a szerkesztőséggel, ahonnan olcsó árban megszerezheti. Ugyancsak a Borbély Ferenc által készített Tartalomjegyzék- és Tárgymutatóból is több példány áll rendelkezésre, melyeket olcsón árusítunk.

A szerkesztésért felelős: VÁRI ALBERT.

Nyilvános nyugtázás

a Keresztény Magvetőre az utóbbi nyugtázás óta történt
fizetésekről.

Gálffy Zsigmond (1927-28) 200 és alapító díj 50 L.,
Ürmösi Károly (1927. részlet) 100 L., Dr. Szolga Ferenc
(1926-28. részlet) 400 L., Dr. Szent-Iványi József (1927-30)
700 L., Patakfalvi Zsigmond (1929) 300 L., Gálffy Zsigmond
(1929) 250 L., Pálffy László (1929) 300 L., Csegezy Mihály
(1929-30) 350 L., Unitárius főgimnázium Székelykeresztur (1930)
300 L., Pap Mózes (1925-26. részlet) 200 L., Magyar Nem-
zeti Kaszinó Kolozsvár (1925-29) 1000 L., Dr. Boros György
püspök (1923-27. részlet) 500 L., Dr. Lukácsy József (1926-29)
800 L., Dr. Mikó Imre (1926-28. részlet) 400 L., Tükössy
Sámuel (1926-27. részlet) 300 L., Dr. Bernád Ágoston (1925.
részlet) 100 L., Ürmösi Kálmán (1923-25. részlet) 200 L.,
Dr. Abrudbányay Ede (1922-29) 750 L., Dr. Ferencz Áron
(1923-24. részlet) 200 L., Mózes Károly (1929) 300 L., Ormai
Kálmán (1929) 300 L., Ébert András (1930) 300 L., Dr. Zsakó
István (1930) 300 L., Kiss Sándor (1923, 1928, 1929) 510 L.,
Kisgyörgy Sándor esperes (1930) 250 L., Ürmösi Károly
(1927) 100 L., Pap Mózes (1926-27. részlet) 200 L., Dr.
Szolga Ferenc (1929. részlet) 200 L.

Tisztelettel kérem a hátralékok és az előfizetések bekül-
dését, hogy a folyóirat ne szenvedjen fennakadást.

Hadházy Sándor,
pénztárnok.

